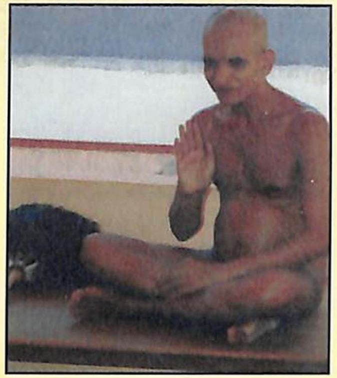

विशाल विश्वावर दृष्टी पडल्यानंतर आपणांस असे दिसून येते की, संसारातील बहुतांशी जीव दुःखीच-दुःखी आहेत. सांसारीक जीव अनेक पदार्थापासून सुख प्राप्तीचे यत्न करीत अनेक जन्म निघून गेले. या प्रयत्नात त्यांना इंद्रिय सुखांची विपुलता हाती लागते जी सुखाचा आभास मात्र आहे आणि परिग्रहाचा जास्तीत जास्त संचय होवून जीव पराधीन होतो. अशा जीवाला सुखाचा लेश मात्रही अनुभव होत नाही. किंबहूना तो त्या सुखाअभावी अतृप्त होवून दुष्कृत्य करतो. जे त्याच्या संसार वाढण्यास इंधन म्हणून कार्य करते. मिथ्यात्व, अज्ञान आणि असंयम या त्रयांनी, या जीवाला अनंत काळापासून सम्यक्त्वापासून वंचित ठेवले आहे. याचाच अर्थ शाश्वत सुखाची अनुभूती होऊ दिली नाही.

अज्ञानामुळे जीव सुख-दुःखाचा दाता कोणीतरी आहे, दुसऱ्याकडून ते मिळते, अशी भ्रामक कल्पना करतो. संसारातील प्रत्येक जीव कर्म सूत्राने बद्ध आहे. प्रत्येकाचे सुख-दुःख त्याच्या कर्माधीन असते, दैवाधीन नाही. अशा कर्मांची श्रृंखला नष्ट करण्यासाठी सम्यकज्ञानाची आवश्यकता आहे. जी समीचीन श्रद्धान विना मिळत नाही. असे समीचीन ज्ञान शास्त्र स्वाध्यायातून मिळते. स्वाध्यायाने ज्ञानवृद्धी होते, ज्ञानवृद्धीने वैराग्य वाढते व वैराग्याने संसाराची असारता कळते. सुखाचे साधन धन नसून धर्म आहे. धनाने शरीराचा निर्वाह होतो. मात्र धर्माने आत्मविकास होऊन निर्वाणाची प्राप्ती होते.

सौभाग्याने आज आपणांस मनुष्य पर्याय मिळाला आहे. त्यात जिनधर्म मिळाला आहे. त्याचा सदुपयोग करून ज्ञानवृद्धी करणे व आत्महित करून घेणे. हाच उद्देश या 'जिन संस्कार' कृतीचा आहे. जसे स्वाती नक्षत्रात शिंपल्यामध्ये पडलेला पाण्याचा थेंब मोती बनतो, त्याप्रमाणे जिनेंद्र भगवंतांच्या अमृत वचनातून बाहेर पडणारा ज्ञानबिंदू जीवाच्या पुण्योदयाने आत्मरूपी शिंपल्यामध्ये पडून परमात्म सुख धारण करतो.

- मुनीश्री प. पू. १०८ अक्षयसागरजी महाराज

जिन संस्कार

भाग -१

मुनीश्री प. पू. १०८ अक्षयसागरजी महाराज

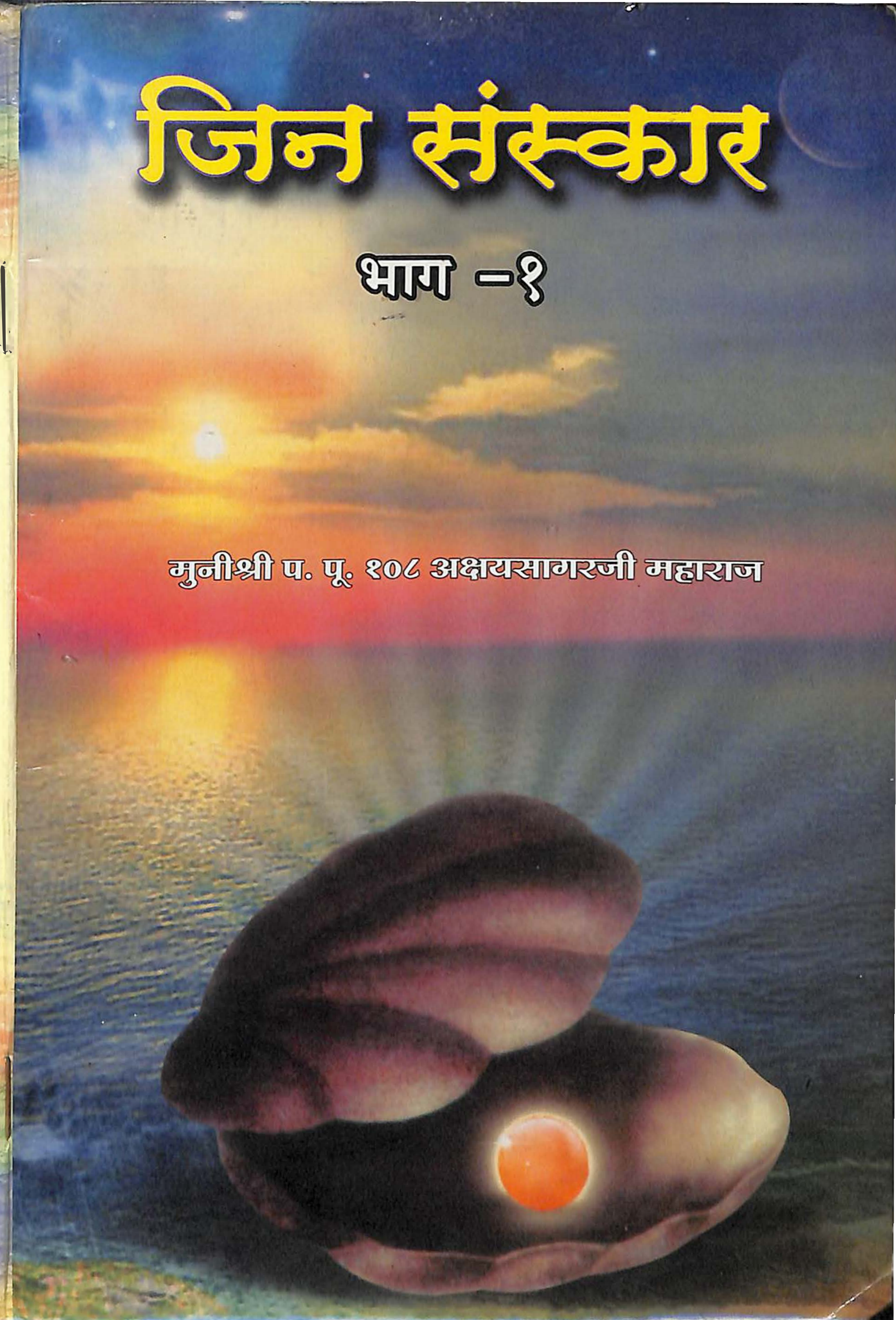

जिनवाणी स्तुती

प्रभु देव तुम्हारे पवित्र मुख से,
निःसृत जो शीतल वाणी।
जग जन मन के मल को धोती
अतः कहाती जिनवाणी।।
जयवंतो माँ जगमे तब तक,
जब तक सूरज चाँद रहे।।
शीष नवाते कर्म हरों माँ
अब तक हम विषयान्ध रहें ।
अब हम ना विषयान्ध रहें ।।

गुरु वंदना

विद्यासागर विश्व वंद्य श्रमणं, भक्त्या सदा संस्तुवे ।
सर्वोच्चं यमिनं विनम्य परमं, सर्वार्थसिध्दि प्रदम् ।।
ज्ञान ध्यान तपोभिरक्त मुनिपं, विश्वस्य विश्वाश्रयम् ।
साकारं श्रमणं विशाल हृदयं, सत्यम् शिवम् सुन्दरम् ।।
वंदे विद्यासागरम् ।

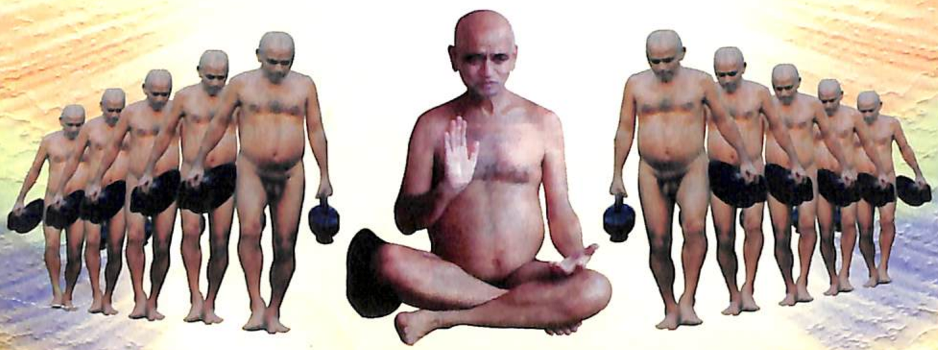

।। श्री वीतरागाय नमः ।।

भूमिका . . .

जीव अनादिकालापासून मिथ्यात्व, अज्ञान, असंयम यामुळे चारी गतीत भ्रमण करीत फिरत आहे. अज्ञान गेल्याशिवाय मिथ्यात्व, असंयम सुटणार नाही. अज्ञानामुळे जीव पंचेद्रिंय विषयांची पूर्तता करण्याचाच उद्योग करीत आहे. कारण तो पंचेद्रिंय विषयांची पूर्तता व वेदनेचा अभाव यालाच सुख समजतो. पण संसारात यामुळे कधीही सुख प्राप्त होणे शक्य नाही, असे वीतराग भगवंतानी सांगितले आहे. वीतराग जिन भगवंताच्या मार्गातच निराकुल सुख आहे. जिन म्हणजे जिंकणारा. ज्यांनी पंचेंद्रियावर विजय प्राप्तकरुन शाश्वत सुखाची प्राप्ती केली आहे. त्यांना जिनेंद्र म्हणतात. त्या वीतराग जिनेंद्र भगवंताच्या गुणांच्या प्राप्तीचा मार्ग कोणता? त्यांचे स्वरूप काय? त्यांच्या गुण प्राप्तीची क्रिया काय? याचे वर्णन वीतराग भगवंतांच्या जिनवाणीत आहे. जिनवाणी अथांग महासमुद्र आहे. तीच कल्याणाला कारण आहे. परंतु वर्तमानात मोही जीव संसारसुखाच्या प्राप्तीतच गुरफटून गेला आहे. त्याला खरे देव, खरे गुरू, खरे शास्त्र यांच्या आराधनेला वेळ नाही. त्यांचे सत्य स्वरूप तत्वज्ञान समजून घ्यायला जास्त वेळ नाही, अशा मोही, अज्ञानी, मिथ्यात्वी, असंयमी जीवांवर वीतराग जिनेंद्र भगवंतांच्या गुणांचे संस्कार व्हावेत, म्हणून जिन धर्म म्हणजे काय व त्याच्या प्राप्तीचा उपाय कोणता? यांचे समाधान व मार्गदर्शन करणाऱ्या मराठी भाषेतील शास्त्राची सध्या प्रखरतेने उणीव भासत होती.

संत शिरोमणी आचार्य गुरुवर श्री १०८ विद्यासागरजी महाराजांचे आशिर्वादाने, रत्नत्रय संपन्न परमशिष्य मुनिश्री प. पू. १०८ अक्षयसागरजी महाराजांचे कडून सदरच्या शास्त्राची मराठी भाषेत उपलब्धता झाली आहे. त्यांच्या प्रखर चिंतनातून व अभ्यासातून साकारलेले हे शास्त्र प्रत्येक जीवावर जिनांच्या गुणांचे संस्कार करणारे आहे. यातला प्रत्येक विषय महत्वाचा आहे. म्हणून सदरच्या शास्त्रास दिलेले '' **जिन संस्कार** '' हे नाव ही अत्यंत सार्थकी आहे.

सदरच्या ''**जिन संस्कार**'' या कृतीचे प्रकाशन शांती-विद्या ज्ञान संवर्धन समितीचे कल्याणोदय स्वाध्याय मंडळ मार्फत करुन रत्नत्रय मार्ग प्रशस्त केलेचे समाधान वाटत आहे,कारण दीड वर्षातच आपल्या हाती तिसरी आवृत्ती देत आहोत. शास्त्र प्रकाशन धनाशिवाय होऊ शकत नाही. आपले न्यायोपार्जित धन ज्या दातारांनी दिले त्या दातारांचे आम्ही मन:पूर्वक आभारी आहोत तसेच सदरच्या प्रकाशना करीता डी.टी.पी; छपाई इ. कामी ज्यांनी ज्यांनी परिश्रम घेतले, सहकार्य केले त्या सर्वांचे आम्ही मन:पूर्वक आभारी आहोत. सहकार्य केलेल्या सर्वांचे व या ''**जिन संस्कार**'' शास्त्राचे अध्ययन करणाऱ्या सर्व जीवांच्या ज्ञानावरणादि कर्मांचा क्षय होऊन केवलज्ञान प्राप्त होवो, हीच वीतराग भगवंतांच्या चरणी प्रार्थना! नमः ॐ

- महावीर क. पाटील,
कल्याणोदय स्वाध्याय मंडळ, जयसिंगपूर.

अनुक्रमणिका

अ. नं.	विषयाचे नांव	पान नं.
१)	जैन धर्म	५
२)	णमोकार महामंत्र	७
३)	तीर्थंकर	१२
४)	जिनमंदीर	१७
५)	दर्शनपाठ	२१
६)	खरे - देव, गुरू, शास्त्र	२४
७)	जीव - अजीव	२६
८)	इंद्रिय	२७
९)	त्रस व स्थावर	२९
१०)	गति	३२
११)	कषाय	३४
१२)	पाप	३६
१३)	व्यसन	३८
१४)	अष्टमुलगुण	४१
१५)	श्रावकांचे सहा आवश्यक	४३
१६)	जैन कुलाचार	४७
१७)	चतुर्विध संघ	५०
१८)	जैन पर्व	५२
--	परिशिष्ट	५६
--	आपली दैनिक कर्तव्ये	५९
--	जैन दर्शनची मूळ मान्यता	६०

।। श्री वीतरागाय नमः।।

पाठ - १

जैन धर्म

जैन शब्द 'जिन' या शब्दापासून बनलेला आहे.

जिन–जिंकणारा.

ज्यांनी आपल्या इंद्रिय व मनाला अथवा कर्मशत्रूला जिंकले, त्याना जिन म्हणतात.

जैन–जिनस्य उपासकः जैनः।

जिनेंद्र भगवंतांच्या उपासकांना 'जैन' म्हणतात.

धर्मः– धरतीति धर्मः।

जो संसाराच्या दुःखातून काढून स्वर्ग मोक्षादिकाच्या उत्तम सुखामध्ये ठेवतो, तो धर्म होय.

जैन धर्मः–

जिनेंद्र भगवंतांच्या द्वारे प्रतिपादित धर्माला जैन धर्म म्हणतात.

जैन धर्माची प्राचीन नावेः–

निर्ग्रंथ धर्म, आर्हत् धर्म्, श्रमण धर्म, वीतराग धर्म.

१) निर्ग्रंथ धर्मः–

ग्रंथ म्हणजे परिग्रह. अंतरंग व बहिरंग परिग्रहरहित मुनिंना निर्ग्रंथ म्हणतात व त्यांच्या धर्माला निर्ग्रंथ धर्म म्हणतात.

२) आर्हत धर्मः–

पूज्य अर्हत (अरिहंत) भगवंतांची आराधना करणाऱ्या लोकांच्या धर्माला 'आर्हत' धर्म म्हणतात.

३) श्रमण धर्मः-

श्रमण शब्द श्रम धातूने निष्पन्न झाला आहे. याचा अर्थ आत्म विकासासाठी श्रम अर्थात तप करून पूर्णत्वास प्राप्त करणाऱ्यांची उपासना करणाऱ्या लोकांच्या धर्माला श्रमण धर्म म्हणतात.

४) वीतराग धर्मः-

वीतराग भगवंतांची उपासना करणाऱ्या लोकांच्या धर्माला वीतराग धर्म म्हणतात.

जैन धर्म प्राकृतिक धर्म- जैन धर्मास अनादि निधन यासाठी म्हटले जाते की तो प्राकृतिक धर्म आहे. जैन धर्म कोणाच्या द्वारे निर्मित नाही. कारण वस्तुस्वभावाला किंवा गुणाला कुणी निर्माण करू शकत नाही, जसे पाण्याची शीतलता व अग्नीची उष्णता प्राकृतिक असते. तसे तीर्थंकर, आचार्य वगैरे या धर्माचे संस्थापक नव्हेत तर या पवित्र धर्माच्या वस्तुस्थितीला लोकांसमोर उपस्थित करण्याचे कार्य त्यांनी केले, म्हणून त्यांना प्रवर्तक अथवा प्रचारक म्हणतात.

चक्रवर्ती भरत यांच्या नावावरुन 'भारतवर्ष' नाव - जैन व हिंदु पुराणानुसार या देशाचे पूर्व नाव भ. ऋषभदेव पिता नाभिराज यांचे नावावरून 'अजनाभ वर्ष' असे होते. त्यानंतर भगवान ऋषभदेवांचे पुत्र चक्रवर्ती भरत यांच्या नावावरून **'भारत वर्ष'** हे नाव पडले. जैन पुराणाव्यतिरिक्त भागवतपुराण, शिवपुराण, वायुपुराण, स्कन्धपुराण, मार्कण्डेयपुराण, नारदपुराण, वगैरेमध्ये याचा उल्लेख आढळतो. शिवपुराण अ. ३७/५७ मध्ये

नाभे पुत्रश्च ऋषभो ऋषभाद् भरतोऽभवत।
तस्य नाम्नां त्विदं वर्ष भारतं चेति कीर्त्यते।।

नाभिचे पुत्र ऋषभ आणि वृषभचे पुत्र भरत झाले, भरताच्या नावाने ह्या वर्षा (देश)ला 'भारत वर्ष' म्हणतात, असा उल्लेख मिळतो.

पाठ - २

णमोकार महामंत्र

णमो अरिहंताणं, णमो सिद्धाणं, णमो आइरियाणं ।
णमो उवज्झायाणं, णमो लोए सव्वसाहूणं ।।

अर्थ- लोकांतील सर्व अरिहंताना नमस्कार असो.
लोकांतील सर्व सिद्धांना नमस्कार असो.
लोकांतील सर्व आचार्यांना नमस्कार असो.
लोकांतील सर्व उपाध्यायांना (निर्ग्रंथ साधु) नमस्कार असो.
लोकांतील सर्व साधूंना (निर्ग्रंथ साधु) नमस्कार असो.
महामंत्रामध्ये लोए सव्व=लोकातील सर्व पद अंत्यदिपक आहे.

मंत्र- ज्याद्वारे महापुरुषांची आराधना करून आत्मशांती प्राप्त केली जाते, त्यास मंत्र म्हणतात. अथवा ज्याद्वारे निजानुभूती होते, त्यास मंत्र म्हणतात. अथवा ज्याचे पाठ केल्याने कार्यसिद्धी होते त्यास मंत्र म्हणतात. अथवा मं = मन व त्र = रक्षा अर्थात विषयकषायापासून मनाची रक्षा होणे यास मंत्र म्हणतात.

परमेष्ठीचे लक्षण-

जे आत्मपदामध्ये व गुणांमध्ये सर्वश्रेष्ठ असतात व ज्यांना राजे, महाराजे व इन्द्रसुध्दा नमस्कार करतात त्यांना परमेष्ठी म्हणतात.

परमेष्ठी पाच आहेत-

१) अरिहंत २) सिद्ध ३) आचार्य ४) उपाध्याय ५) साधु.

णमोकार मंत्राचे महात्म्य-

एसो पंच णमोयारो, सव्व पावप्पणासणो ।
मंगलाणं च सव्वेसिं, पढमं होइ मंगलं ।।

अर्थ– हा पंचनमस्कार मंत्र सर्व पापांचा नाश करणारा आहे. सर्व मंगलामध्ये प्रथम मंगल आहे. प्रत्येक शुभ कार्य करण्यापूर्वी हा मंत्र जरुर म्हटला पाहिजे.

पापी व्यक्तीसुद्धा णमोकार मंत्राच्या स्मरणाने पवित्र बनतो. आत्मविशुद्धी हा हेतू असूनही नित्य जप केल्याने रोग, शोक आधि व्याधी वगैरे सर्व बाधा दूर होतात. पवित्र, अपवित्र, रोगी, दुःखी, सुखी अशा कोणत्याही अवस्थेमध्ये या मंत्राचा जप केल्याने सर्व पापांचा नाश होतो.

णमोकार मंत्र सर्व मंत्रामध्ये महान मंत्र आहे. हा मंत्र ८४ लाख मंत्रांचा जनक आहे, या मंत्रामध्ये कोणत्याही व्यक्ती विशेषाला नमस्कार केलेला नाही. गुणांना नमस्कार केला आहे.

णमोकार मंत्रामध्ये ५ पद, ३५ अक्षर व ५८ मात्रा आहेत.

या मंत्राला महामंत्र, पंचनमस्कार मंत्र, मूलमंत्र, अपराजित मंत्र, अनादिनिधन मंत्र, सर्व सिद्धिदायक मंत्र, विघ्नविनाशक मंत्र, मंगल मंत्र, वगैरे नावाने ओळखले जाते.

महामंत्रः– सर्व मंत्रांमध्ये महान अर्थात श्रेष्ठ आहे.

पंचनमस्कार मंत्रः– पाच परमेष्ठींना नमस्कार केला आहे.

मूल मंत्रः– सर्व मंत्रांचे मूळ अर्थात आधार आहे.

अपराजित मंत्रः– हा मंत्र कोणाच्याही द्वारे पराजित होत नाही.

अनादिनिधन मंत्रः– परमेष्ठी अनादि काळापासून होत आहेत.

तसेच अनादिकाळापर्यंत होत राहतील. या अपेक्षेने हा मंत्र अनादिनिधन आहे. हा मंत्र कुणीही रचलेला नाही.

सर्व सिद्धिदायक मंत्रः–सर्व प्रकारच्या ऋध्दि–सिध्दि प्राप्त होतात.

विघ्नविनाशक मंत्रः– सर्व विघ्नांचा नाश करणारा आहे.

मंगल मंत्रः– हा मंत्र पापनाशक व सुखदायक आहे, म्हणून प्रथम मंगल आहे.

' ओम ' अक्षरामध्ये पाच परमेष्ठी गर्भित आहेत. अरिहंत ' अ ' सिद्ध अशरीरी 'अ ' आचार्य ' आ ' उपाध्याय ' उ ' व साधु–मुनिंचे ' म ' याप्रमाणे अ+अ+आ+उ+म्=या सर्व अक्षरांची संधी केल्याने ॐ बनतो.

सर्व धर्मात ॐ हा ध्वनी मंगल पवित्र व पापनाशक मानलेला आहे.

हा मंत्र शाश्वत आहे. यास ना आदि आहे. ना अंत आहे.

सर्व प्रथम हा मंत्र इ. सनाच्या पहिल्या शतकामध्ये आचार्य धरसेन यांचे शिष्य मुनिश्री पुष्पदंत महाराजांनी ' षट्खंडागम ' या सिद्धांतग्रंथामध्ये मंगलाचरणाच्या रुपात लिपीबद्ध केले.

णमोकार मंत्र प्राकृत भाषेमध्ये असून आर्या–छंदामध्ये लिहिले आहे.

चत्तारि दंडक :–

' मंगल ' शब्दाची व्युत्पत्ती

मंग = सुख, ल = देणारे, जे सुखाला देते ते मंगल होय.

दुसऱ्या अर्थाने, मम् = पाप्, गल = नाश, जे पापाचा नाश करते ते मंगल होय. अर्थात् जे पापांचा नाश करून सुख प्रदान करते ते मंगल होय.

चत्तारि मंगलं	–	मंगल चार आहेत.
अरिहंता मंगलं	–	अरिहंत मंगल आहेत.
सिद्धा मंगलं	–	सिद्ध मंगल आहेत.
साहू मंगलं	–	साधू मंगल आहे.

केवली पण्णतो धम्मो मंगलं – केवली भगवंतांनी सांगितलेला धर्म मंगल आहे.

उत्तम :–

जे सर्व श्रेष्ठ असतात व राजे, महाराजे तसेच इंद्र सुध्दा नतमस्तक होतात त्यास उत्तम म्हणतात.

चत्तारि लोगुत्तमा	–	लोकांमध्ये चार उत्तम आहेत.
अरिहंता लोगुत्तमा	–	अरिहंत लोकांमध्ये उत्तम आहेत.
सिद्धा लोगुत्तमा	–	सिध्द लोकामध्ये उत्तम आहेत.
साहू लोगुत्तमा	–	साधू लोकांमध्ये उत्तम आहेत.
केवली पण्णतो धम्मो लोगत्तमो	–	केवली भगवंतांनी सांगितलेला धर्म लोकांमध्ये उत्तम आहे.

शरण :-

ज्याचा आश्रय घेतल्याने आत्म्याचे पापापासून रक्षण होते, त्यास ' शरण ' म्हणतात.

चत्तारि सरणं पव्वजामि	–	मी चारांना शरण जातो.
अरिहंते सरणं पव्वज्जामि	–	मी अरिहंतांना शरण जातो.
सिद्धे सरणं पव्वज्जामि	–	मी सिद्धांना शरण जातो.
साहू सरणं पव्वज्जामि	–	मी साधूंना (निर्ग्रंथ मुनींना) शरण जातो.
केवली पण्णत्तं धम्मं सरणं पव्वज्जामि	–	मी केवली भगवंतांनी सांगितलेल्या धर्माला शरण जातो.

सिद्ध क्षेत्र :-

ज्या क्षेत्रावरून तीर्थंकर अथवा सामान्य केवली मोक्षाला जातात त्यास पवित्र पावन सिद्धक्षेत्र म्हणतात. उदा. सम्मेदशिखरजी, पावापुरी, मुक्तागिरी, कुंथलगिरी इ.

कल्याणक क्षेत्र :-

जेथे तीर्थंकरांचे गर्भादि चार कल्याणके साजरी झालेली असतात त्यांना कल्याणक क्षेत्र म्हणतात उदा. अयोध्या, श्रावस्ती, काशी, कुंडलपूर इ.

अतिशय क्षेत्र :-

ज्या क्षेत्रांवर जिनेंद्र भक्त देवांच्या द्वारे धर्माची विशेष प्रभावना, चमत्कार वगैरे झालेले असतात त्यांना अतिशय क्षेत्र म्हणतात. उदा. श्रवणबेळगोळ, महावीरजी, तिजारा, सांगानेर, बीना बारहा, रामटेक, जिंतूर, देवगढ इ.

सामान्य तीर्थ :-

जेथे विशाल प्रतिमा अथवा दुर्लभ प्रतिकृतींचे निर्माण केले जाते

तीर्थ मंदिर :-

आपल्या गांवातील मंदिरसुद्धा तीर्थाहून कमी नसते पण त्याकरितां परिणामांची निर्मलता, समर्पण, ' वंदे तद्गुणलब्धये ' ची भावना हवी.

आत्मजागृतीचे साधन = तीर्थस्थळ

तीर्थ वंदना आत्मनिर्मलतेचे प्रमुख अंग सम्यग्दर्शनाला परिपुष्ट करते. तीर्थंकर भगवंतांचे जन्म, तपो भूमि आणि मोक्ष कल्याणक झालेल्या स्थानावर गेल्यानंतर स्फूर्ती, प्रेरणा आणि मनाला शांती मिळते.

तीर्थ– संसार सागरातून पार होण्यासाठी मार्ग दाखविणारे स्थान म्हणजे तीर्थ होय. तीर्थाचा अर्थ धर्म देखील होतो किंवा धर्माच्या प्राप्ती मध्ये जे सहाय्यक असते त्यास तीर्थ म्हणतात.

तीर्थक्षेत्र – ज्या क्षेत्रावर पोहोचल्यानंतर भव्य जीवांच्या परिणामामध्ये निर्मलता, मोक्षमार्गाच्या प्रती विशेष उत्साह जागृत होतो. त्याला तीर्थक्षेत्र म्हणतात.

पाठ - ३

तीर्थंकर

ज्यांची कल्याणके होतात, जे धर्मतीर्थाचे प्रवर्तक असतात. मुक्तीच्या मार्गाचा उपदेश देतात आणि समवसरणादि विभूतींनी युक्त असतात, त्यांना तीर्थंकर म्हणतात.

कल्याणक पाच असतात :-

१) गर्भकल्याणक २) जन्मकल्याणक ३) तपकल्याणक ४) ज्ञानकल्याणक ५) मोक्षकल्याणक.

इंद्रांच्या द्वारे केलेल्या महोत्सव विशेषास कल्याणक म्हणतात.

वर्तमान चोवीस तीर्थंकरांचे नाव		चिन्ह	
१)	वृषभनाथजी	बैल	
२)	अजितनाथजी	हत्ती	
३)	संभवनाथजी	घोडा	
४)	अभिनंदनजी	माकड	
५)	सुमतिनाथजी	चकवा पक्षी	

६)	पद्मप्रभजी	लालकमळ	
७)	सुपार्श्वनाथजी	स्वस्तीक	
८)	चंद्रप्रभजी	चंद्र	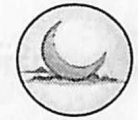
९)	पुष्पदंतजी	मगर	
१०)	शीतलनाथजी	कल्पवृक्ष	
११)	श्रेयांसनाथजी	गेंडा	
१२)	वासुपूज्यजी	म्हैस	
१३)	विमलनाथजी	डुक्कर	
१४)	अनंतनाथजी	सायाळ (साळींदर)	
१५)	धर्मनाथजी	वज्रदंड	

१६)	शांतीनाथजी	हरीण	
१७)	कुंथुनाथजी	बकरा	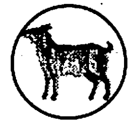
१८)	अरनाथजी	मीन (मासा)	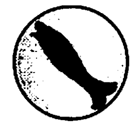
१९)	मल्लिनाथजी	कुंभ	
२०)	मुनिसुव्रतजी	कासव	
२१)	नमिनाथजी	नीलकमल	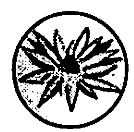
२२)	नेमिनाथजी	शंख	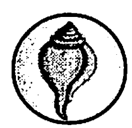
२३)	पार्श्वनाथजी	सर्पफणा	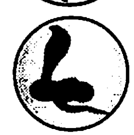
२४)	महावीरजी	सिंह	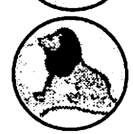

समवसरण –

तीर्थंकर भगवंतांच्या धर्मोपदेश देणाऱ्या सभेला समवसरण म्हणतात.

चोवीस तीर्थंकरांच्या शरीराचा वर्ण –

पद्मप्रभ व वासुपूज्य	लाल वर्ण
चंद्रप्रभ व पुष्पदंत	पांढरा वर्ण
मुनिसुव्रत व नेमिनाथ	श्याम वर्ण (मोरकंठ)
सुपार्श्वनाथ व पार्श्वनाथ	हिरवा वर्ण
इतर सोळा तीर्थंकर	सुवर्ण वर्ण

लांछन गीत

वर्तमान चोवीस जिनांचे लांछन चोवीस ।
भव्य जनांना नित्य स्मराया केले कवनास ।।१।।
वृषभ जिनाला बैल शोभतो, हत्ती अजितास ।
संभवनाथा घोडा, वानर अभिनंदन प्रभुस ।।२।।
सुमति जिनेंद्रा चकवा पक्षी, पद्म पद्मप्रभुला ।
देव सुपार्श्वा स्वस्तिक साजे, चन्द्र चन्द्र प्रभुला ।।३।।
पुष्पदंत पदी मगर विराजे, शीतल श्रीवृक्ष ।
श्रेयांसाते गेंडा चिन्ह ते, वासुपूज्य महिष ।।४।।
विमल जिनांचे सुकर लांछन, अनंत सायाळ।
वज्र चिन्हे ते धर्म जिनांचे, शान्ति हरिण बाळ ।।५।।
कुंथुनाथा बकरा साजे, अरहनाथ मीन।
मल्ली कुंभ मुनिसुव्रत कासव, नमिस नीलकमल ।।६।।
नेमि जिना ते शंख शोभेती, पार्श्वा सर्पफणा।
नमस्कार त्या वीर प्रभूंच्या सिंहांकित चरणा ।।७।।

चिन्हे ठेवण्याचे कारण व वेळ –

जन्म कल्याणाच्या वेळी सुमेरु पर्वतावर तीर्थंकर बालकाचा अभिषेक करते वेळी उजव्या पायाच्या अंगठ्यावर जे चिन्ह सौधर्म इंद्राला दिसते, ते चिन्ह त्या त्या भगवंतांचे इंद्र निश्चित करतो.

मूर्तीवर चिन्ह नसेल तर ती मुर्ती कोणत्या तीर्थंकरांची आहे हे ओळखणार नाही, म्हणून चिन्ह ठेवले जाते.

चिन्हरहित मुर्ती – तीर्थंकराशिवाय मुनीअवस्थेची मुर्ती, सामान्यकेवलीची मुर्ती, तसेच सिद्ध परमेष्ठींच्या मूर्तीवर चिन्हे नसते.

एकापेक्षा अधिक नावे असणारे तीर्थंकर – वृषभनाथांना आदिनाथ व वृषभदेव म्हणतात. पुष्पदंतांना सुविधीनाथ तर महावीरांना, वर्धमान, वीर, अतिवीर व सन्मति अशी नावे आहेत.

बालब्रह्मचारी तीर्थकर पाच आहेत – १) श्री वासुपूज्यजी १) मल्लीनाथजी ३) नेमिनाथजी ४) पार्श्वनाथजी ५) श्री महावीरजी यांनाच 'पंचबालयती' असेही म्हणतात कारण यांनी विवाह न करता बालवयातच दीक्षा घेतली.

तीन पदधारी तीर्थंकर – श्री शांतिनाथ, कुंथुनाथ व अरहनाथ हे तीर्थंकर, चक्रवर्ती तसेच कामदेव या तीन पदांचे धारक होते.

तीर्थंकरांचे निर्वाण क्षेत्र – भ. आदिनाथ कैलास पर्वत, भ. वासुपूज्य चंपापुरी, भ. नेमिनाथ गिरनार पर्वत, भ. महावीर पावापुरी, व इतर २० तीर्थंकर श्री सम्मेद शिखरजीहून मोक्षास गेले.

ओं त्रैलोक्य प्रतिष्ठितानां चतुर्विंशति तीर्थकराणाम् ।

ऋषभादिवर्ध्दमानान्तानां सिध्दानां शरणं प्रपद्ये ।। – ऋग्वेद.

अष्टक-२, अध्याय-६, वर्ग-१६.

अर्थ – तीन लोकांमध्ये प्रतिष्ठित श्री वृषभदेवापासून श्री वर्धमान स्वामी पर्यंत चोवीस तीर्थंकराना शरण जातो. जे सिध्द आहेत.

'ॐ नमोऽ र्हन्तो ऋषभो' – यजुर्वेद.

– पूज्य अरहंत ऋषभदेवाना नमस्कार असो.

पाठ – ४

जिनमंदिर

ज्या वास्तूमध्ये जिनेंद्र भगवंतांची मूर्ती स्थापित केली जाते, त्यास जिन मंदिर म्हणतात. जिनेंद्र भगवंतांचे श्रद्धापूर्वक निर्मल भावाने गुणानुवादन करणे म्हणजे देवदर्शन होय.

जिनेंद्र भगवंतांचे दर्शन केल्याने मन निर्मळ होते. विषय कषाय कमी होतात. पाप नाश पावते. संसारातील विकल्प कमी होऊन शांतीची अनुभूती होते. रुपाचे दर्शन जसे आरशात होते तसे स्वरुपाचे दर्शन जिनेंद्र भगवंतांच्या दर्शनाने होते. जे गुण परमात्म्यामध्ये आहेत तेच गुण माझ्यामध्ये सुद्धा आहेत. जर मी भगवान बनण्याकरीता पुरुषार्थ केला तरी मी सुद्धा भगवान बनू शकतो. भगवंतांच्या प्रतिमेपासून आम्हांस 'वीतराग' बनण्याची शिकवण मिळते.

आपण दररोज सकाळी श्री जिनेंद्र भगवंतांचे दर्शन अवश्य केले पाहिजे. सकाळी उठताच णमोकार मंत्र म्हणावे, त्यानंतर स्नानादि क्रिया आटोपून शुद्ध कपडे घालून, हातात पूजेची सामग्री घेऊन जिनमंदिरात जावे. जात असताना जीव हिंसा होऊ नये म्हणून खाली पाहून जावे. जिनमंदिरात प्रवेश करण्यापूर्वी गाळलेल्या पाण्याने पाय धुवावे. नंतर जिनमंदीरा प्रति उच्च आदरभाव प्रकट होण्याकरीता 'ॐ जय जय जय' असे उच्चारण करावे. प्रवेश करताना 'निःसहि, निःसहि, निःसहि' असे म्हणावे. 'निःसहि' याचा अर्थ 'विषय कषायांचा निषेध, संसार कार्याचा निषेध असा आहे. दुसरा अर्थ माझ्या शरीरावरील वस्त्रांव्यतिरिक्त सर्व परिग्रहांचा त्याग असो असा आहे.' तिसरा अर्थ येथे कोणी श्रावक अथवा अदृश्य देव दर्शन करीत असतील तर त्यांनी मला दर्शनासाठी स्थान

द्यावे असा आहे. मंदिरात प्रवेश करताच घंटी वाजवावी. घंटी वाजवणे मंगलनाद आहे. मंदिर समवसरणाचे प्रतिक आहे. समवसरणात देवगण दुन्दुभी वाजवतात त्या दुन्दुभीचे प्रतिक घंटा आहे. घरातून मंदिराकडे जात असताना अनेक प्रकारचे विकल्प व चिंता मनात सुरु असतात घंटी वाजवल्याने ध्वनितरंग (Sound Waves) निर्माण झाल्यामुळे ही विचार शृंखला नष्ट होते., वातावरण पवित्र होऊन आपल्या मनाला शांती मिळते. आपले ध्यान वीतरागतेकडे लागल्याने मन प्रसन्न होते. रात्रीच्या वेळी घंटा वाजवू नये कारण जे जीव घंटीत व बाहेरच्या बाजूला असतात त्यांची हिंसा होते.

भगवान जिनेंद्रांच्या प्रतिमेसमोर हात जोडून विनयपूर्वक उभे राहून 'ॐ जय जय जय नमोस्तु नमोस्तु नमोस्तु ' असे उच्चारण करावे. विनयपूर्वक नमस्काराला ' नमोस्तु ' म्हणतात. हे भगवान! आपला जय असो, जय असो, जय असो व आपल्या चरणी माझा मन वचन काये ने वारंवार नमस्कार असो असा याचा भाव आहे.

त्यानंतर णमोकार मंत्र म्हणून अक्षत चढवावेत. चत्तारि दंडक, २४ तीर्थंकरांची नावे म्हणत व अर्घ्य पाठ असेल तर अर्घ्य बोलून सामग्री चढविणे श्रेष्ठ आहे.

णमोकार मंत्र उच्चारण करीत जिनेंद्र भगवंतांसमोर ५ पूंज तांदूळ घालावेत. हे पंचपरमेष्ठींना नमस्काराच्या भावनेचे प्रतिक आहे. अक्षत चढविण्यात हेतू असा असतो की, ज्याप्रमाणे अक्षतेवरील आवरण नष्ट झाल्याने त्याची अंकुरण शक्ती नष्ट होते, त्याप्रमाणे हे भगवान माझे देखील जन्म मरणाचे अंकुर (राग, द्वेषादिविकार) नष्ट होवोत अर्थात मोक्षपद प्राप्त होवो.

शास्त्राच्या पुढे चार पुंज (प्रथमानुयोग, करणानुयोग, चरणानुयोग व द्रव्यानुयोग या चार अनुयोगांचे प्रतिक) आणि

निर्ग्रंथ मुनींपुढे तीन पुंज (सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान व सम्यक्चारित्राचे प्रतिक) अक्षत चढवावेत.

दर्शन करते वेळी श्रद्धा व समर्पण भावनेने विनयपूर्वक ' पंचांग नमस्कार ' करावा. श्राविकांनी गवासन (ज्या प्रकारे गाय बसते) घालून नमस्कार करावा.

त्यानंतर प्रभुपतितपावन, दर्शन देवदेवस्य, सकल ज्ञेय ज्ञायक तदापि वगैरे स्तुती उच्चारण करीत भगवंतांची तीन प्रदक्षिणा करावी. हेतू असा आहे की रत्नत्रयाची प्राप्ती व्हावी व जन्म जरा मृत्यू पासून सुटका व्हावी. प्रदक्षिणा घातल्यानंतर पुन्हा एकदा नमस्कार करून आपल्या उजव्या हाताच्या मध्यमा व अनामिका या बोटांना गंधोदक घेऊन मस्तकावर मंत्र म्हणत लावावे.

निर्मलं निर्मलीकरणं पवित्र पापनाशनम् ।
जिन गंधोदकं वंदे अष्टकर्म विनाशनम् ॥

गंधोदक विनयपूर्वक घ्यावे व लावावे. एक थेंब सुद्धा खाली पडू देऊ नये. त्यामुळे अविनय होतो. असावधानतेमुळे खाली पडलेच तर कापडाने पुसून साफ करावे. जेणेकरून कुणाचा पाय त्यावरती पडू नये. गंधोदक पात्राजवळ स्वच्छ पाण्याचे दुसरे एक पात्र ठेवावे. कारण हाताची बोटे स्वच्छ धुवून गंधोदक घेता येईल. गंधोदक घेतल्यानंतर पुन्हा बोटे स्वच्छ करावीत जेणेकरून बोटांना लागलेले गंधोदक इतर अपवित्र वस्तूंना लागून अविनय होणार नाही.

त्यानंतर कायोत्सर्ग (नऊ वेळा णमोकार मंत्र) करावे. वेळ असेल तर १०८ जाप्य द्यावेत. भगवंतांकडे पाठ न करता मंदीरातून ' अस्सही अस्सही अस्सही ' म्हणत बाहेर यावे.

दर्शनाचे लाभ – १) सम्यग्दर्शनाची प्राप्ती होते. २) कर्माची निर्जरा होते. ३) पुण्याचा आस्रव होतो. ४) मनातील अशुभ भाव नष्ट होतात. ५) अनेक उपवासांचे फळ मिळते. ६) वीतरागता प्राप्त करण्याची भावना दृढ होते.

आचार्य रविषेण रचित पद्मपुराणात (जैन रामायण) जिनदर्शनाचे महत्व खालील प्रमाणे सांगितले आहे.

१) देवदर्शनाचा केवळ विचार करणारा	२ उपवासाचे फळ.
२) दर्शनाकरीता तयारी करणारा	३ उपवासाचे फळ.
३) जिनमंदिराला जाण्याकरीता प्रारंभ	४ उपवासाचे फळ.
४) जिनमंदिराकरीता घरातून बाहेर	५ उपवासाचे फळ.
५) घरातून थोड्या अंतरावर गेल्यास	१२ उपवासाचे फळ.
६) घर व मंदिराच्या मध्ये	१५ उपवासाचे फळ.
७) दूरुन मंदिराचे शिखर पाहिल्याने	३० उपवासाचे फळ.
८) जिनमंदिराच्या आंगणात प्रवेश	६ महिने उपवासाचे फळ.
९) जिनमंदिराच्या द्वारातून प्रवेश	१ वर्ष उपवासाचे फळ.
१०) जिनमंदिराची प्रदक्षिणा करणे	१०० वर्षे उपवासाचे फळ.
११) जिनेंद्र देवांचे मुखदर्शन करणे	१००० वर्षे उपवासाचे फळ.
१२) जिनप्रतिमेसमोर भावसहित भक्तिपूजा	अनंत उपवासाचे फळ.

> निश्चितच आपले नाव ऐकूनही, पूजा करूनही आणि रुप पाहुनही. मी आपणास भक्तिपूर्वक हृदयामध्ये धारण केले नाही. म्हणूनच, हे भगवन्! मी अकारण दुःखभाजन झालो आहे. कारण भावविरहित क्रिया इष्टफलदायी होत नाहीत.।।३८।।
>
> कल्याणमंदीर स्तोत्र - गाथा नं. ३८ - आचार्य कुमुदचंद्र

पाठ - ५

दर्शनपाठ

दर्शनं देवदेवस्य, दर्शनं पापनाशनम् ।
दर्शनं स्वर्गसोपानं, दर्शनं मोक्षसाधनम् ।।१।।

अर्थ– देवाधिदेव जिनेंद्र देवांचे दर्शन पापांचा नाश करणारे आहे. भगवंतांचे दर्शन स्वर्गाची शिडी व मोक्षाचे साधन आहे.

दर्शनेन जिनेंद्राणां, साधूनां वन्दनेन च ।
न चिरं तिष्ठते पापं, छिद्र हस्ते यथोदकम् ।।२।।

अर्थ– ज्याप्रमाणे छिद्र सहित हातात पाणी फार काळ टिकत नाही, त्याप्रमाणे जिनेंद्र देवांच्या दर्शनाने व साधूंना वंदन केल्याने पाप अधिक काळापर्यंत रहात नाही.

वीतराग मुखं दृष्ट्वा, पद्मराग समप्रभम्।
जन्म जन्म कृतं पापं, दर्शनेन विनश्यति ।।३।।

अर्थ– पद्मराग मण्याच्या कांतीने युक्त वीतराग भगवंतांच्या मुख दर्शनाने जन्म जन्मांतरांमध्ये अर्जित केलेले पाप नष्ट होतात.

दर्शनं जिनसूर्यस्य, संसार ध्वान्तनाशनम् ।
बोधनं चित्तपद्मस्य, समस्तार्थ प्रकाशनम् ।।४।।

अर्थ– जिनेंद्र देवरूपी सूर्याचे दर्शन संसाररुपी अंधकाराचा नाश करणारे आहे. चित्तरूपी कमलास विकासक आहे व सर्व पदार्थांचे ज्ञान करून देणारे आहे. अर्थात प्रकाशक आहे.

दर्शनं जिनचंद्रस्य सद्धर्मामृत वर्षणम् ।
जन्मदाह विनाशाय वर्धनं सुखवारिधेः ।।५।।

अर्थ– जिनेंद्र देवरुपी चंद्राचे दर्शन जन्मरुपी दुःखाचा नाश करणारे, सुखरुपी समुद्राच्या वृद्धीसाठी सद्धर्मरुपी अमृताची वर्षा करणारे आहे.

जीवादित्तत्वप्रतिपादकाय, सम्यक्त्व मुख्याष्ट गुणार्णवाय।
प्रशान्तरुपाय दिगंबराय, देवाधिदेवाय नमो जिनाय ।।६।।

अर्थ– जीवादी सात तत्त्वांचे प्रतिपादन करणारे, सम्यक्त्वादि आठ मुख्य गुणांचे समुद्र अशा प्रशान्तरुप दिगंबर देवाधिदेव जिनेंद्र प्रभूंना नमस्कार असो.

चिदानन्दैकरुपाय, जिनाय परमात्मने ।
परमात्मप्रकाशाय नित्यं सिद्धात्मने नमः ।।७।।

अर्थ– आपण आत्मानंद स्वरुप कर्माला जिंकणारे उत्कृष्ट आत्मा आहात. परम आत्मतत्वाचे प्रकाशक सिद्ध स्वरुप आहात. हे प्रभू आपणास सदैव नमस्कार असो.

अन्यथा शरणं नास्ति, त्वमेव शरणं मम ।
तस्मात् कारुण्यभावेन रक्ष रक्ष जिनेश्वर ।।८।।

अर्थ– संसारामध्ये आपल्याशिवाय दुसरे कुणीही मला शरण नाही. आपणच माझ्यासाठी शरण आहात म्हणून दया करुन हे जिनेंद्र देव आपण माझे रक्षण करा, रक्षण करा.

न हि त्राता न हि त्राता न हि त्राता जगत् त्रये ।
वीतरागात् परो देवो, न भूतो न भविष्यति ।।९।।

अर्थ– तिन्ही लोकांमध्ये वीतराग अर्हंत देवांशिवाय अन्य कोणी जीवांचे रक्षण करणारे नाहीत. रक्षण करणारे नाहीत. न भूतकाळामध्ये झालेत व न भविष्यकाळामध्ये होतील.

जिने भक्तिर्जिने भक्तीर्जिने भक्ति र्दिने दिने।
सदामेऽस्तु सदा मेऽस्तु सदामेऽस्तु भवे भवे ।।१०।।

अर्थ– प्रतिदिन जन्मो जन्मी ही जिनभक्ती माझ्यामध्ये सदा राहो... सदा राहो... सदा राहो.

जिनधर्मविनिर्मुक्तो मा भवेच्चक्रवर्त्यपि।
सचिंतोपि दरिद्रोपि जिनधर्मे निवासितः ।।११।।

अर्थ– जिनधर्माने रहित चक्रवर्ती पद सुद्धा मला नको. भलेही चिंतित अवस्था असो अथवा दारिद्र्य असो, माझे जिनधर्मातच सदैव निवास व्हावे. जैन धर्म सहित असेल तर दास्यत्व किंवा दारिद्र्य सुद्धा मी स्विकारेन.

जन्म जन्मकृतं पापं, जन्मकोटी मुपार्जितम् ।
जन्ममृत्यु–जरा–रोगं, हन्यते जिन–दर्शनात्।।१२।।

अर्थ– जिनेंद्र प्रभूंच्या दर्शनाने जन्मजन्मांतरात केलेले कोट्यावधी उपार्जित पाप तसेच जन्म, मरण, म्हातारपण व रोग नष्ट होतात.

अद्याभवत् सफलता नयन द्वयस्य,
देव! त्वदीय चरणाम्बुज विक्षणेन ।
अद्य त्रिलोक–तिलक! प्रतिभासते मे,
संसार वारिधिरयं चुलुक प्रमाणः ।।१३।।

अर्थ– हे जिनेंद्र प्रभू ! आपल्या चरण कमलांच्या दर्शनाने आज माझे दोन्ही नेत्र सफल झाले. हे त्रिलोक तिलक भगवन् हा संसारसमुद्र मला चूळभर पाण्याइतका वाटत आहे.

> हे विभो ! आपण (भव्याच्या) हृदयामध्ये (व्यापून) असताना कठोर असे जीवांचे कर्मबंध देखील क्षणातच ढिले होतात. जसे, चंदन वृक्षराजीच्या मध्यभागी रानमोर आला असताना सर्प ताबडतोब पळून जातात ।।८।।
>
> कल्याणमंदीर स्त्रोत्र – आचार्य कुमुदचंद्र

पाठ - ६

खरे देव शास्त्र गुरु

खरे देव -

अर्थ - जे वीतरागी, सर्वज्ञ व हितोपदेशी असतात त्यांना खरे देव म्हणतात.

वीतरागी -

अर्थ - जे भूक , तहान, म्हातारपण, रोग, जन्म, मरण, भय, गर्व, राग, द्वेष, मोह, चिंता, अरति (अप्रसन्नता), निद्रा, आश्चर्य, थकवा, शोक व घाम या अठरा दोषांनी रहित असतात त्यांना वीतराग म्हणतात.

सर्वज्ञ -

अर्थ - जे त्रिकालवर्ती समस्त द्रव्य गुण पर्यायांना युगपत् (एक समयामध्ये) स्पष्ट जाणतात त्यांना सर्वज्ञ म्हणतात.

हितोपदेशी -

अर्थ - भव्य जीवांना आत्मकल्याणाकरिता रत्नत्रयरुप मोक्ष मार्गाचा उपदेश देणाऱ्या अरिहंतांना हितोपदेशी म्हणतात.

जैन तत्त्वज्ञानाप्रमाणे मुक्त आत्माच देव असतो. अरिहंत (जीवनमुक्त) व सिद्ध (कर्ममुक्त) खरे देव आहेत. अरिहंत देव त्याच पर्यायात सिद्ध अवस्थेला प्राप्त होतात.

खरे शास्त्र -

अर्थ - 'अरिहंत भगवंतांच्याद्वारे प्रतिपादित, दिगंबर मुनिंनी लिपीबद्ध केलेले. ज्याचे कुणीही खंडण करु शकत नाही, ज्यामध्ये पाप व कषायांपासून दूर राहण्याची प्रेरणा असते, आत्मकल्याणाची चर्चा असते, खोट्या मार्गाचा नाश करण्याचे सामर्थ्य असते व

अहिंसा हाच ज्याचा मुख्य धर्म असतो त्याला खरे शास्त्र म्हणतात! त्यास आगम, (आ-आप्त कथित, ग-गणधर रचित, म-मुनिंच्या द्वारे मनन केलेल्या वाणीस आगम म्हणतात.) सरस्वती, जिनवाणी देखील म्हणतात. जसे समयसार, मोक्षशास्त्र, रत्नकरण्डक-श्रावकाचार, आदि.

खरे गुरु -

अर्थ -'ज्यांनी पंचेंद्रियांवर विजय प्राप्त केला आहे. जे आरंभ व परिग्रहापासून दूर राहतात. तसेच ज्ञान, ध्यान व तपामध्ये लीन असतात त्यांना खरे गुरु म्हणतात! असे आचार्य, उपाध्याय व साधू परमेष्ठी खरे गुरु होत.

अशाप्रकारे खरे देव, शास्त्र, गुरुंच्या स्वरुपाला जाणून त्यांची आराधना पूजा भक्ती वगैरे केली पाहिजे. निर्दोष देव, निर्ग्रंथ गुरु व सिद्धांत शास्त्र यांची पूजा वगैरेने कर्माचा क्षय, दुःखाचा नाश, सद्गुणांची प्राप्ती व सद्गती प्राप्त होते.

> कोणत्याही अभीष्ट स्थानावर पोहोचण्यासाठी तीन गोष्टींची आवश्यकता असते. एक मार्ग प्रकाशक, दुसरा मार्ग व्यवस्थापक आणि तिसरा मार्ग निर्देशक, जे स्वतः त्या मार्गावरून चालतात. यालाच पुरातन भाषेत आप्त, आगम, गुरु किंवा तपस्वी असे म्हणतात.
>
> मानवधर्म - पं. भूरामल शास्त्री (आचार्य ज्ञानसागरजी)
>
> 'स्व'कडे येण्याचा मार्ग कोणाकडून मिळत असेल, तर तो मात्र देव, शास्त्र, गुरुंच्याकडूनच मिळतो, अन्य कोणांकडून नाही.
>
> आचार्य श्री विद्यासागर

पाठ - ७

जीव - अजीव

जीवाचे लक्षण -

अर्थ - ज्यामध्ये चेतना अर्थात ज्ञान दर्शन असते व जे सुख- दुःखांचे वेदन (अनुभव) करते, त्यास जीव म्हणतात. जसे- मनुष्य, घोडा, हत्ती, ढेकूण, अळी, वृक्ष वगैरे.

जीवाचे प्रमुख दोन प्रकार आहेत.

१) संसारी जीव २) मुक्त जीव

संसारी जीव - जे संसारातील जन्म मरण वगैरे दुःख सहन करतात, जे कर्मांनी बद्ध असतात. त्यांना संसारी जीव म्हणतात जसे डास, माशी, मनुष्य, देव, नारकी, वृक्ष वगैरे.

मुक्त जीव - ज्यांच्या आठ कर्मांचा नाश झाला आहे व ज्यांनी संसारातील जन्म-मरणाच्या दुःखातून मुक्त होऊन मोक्ष प्राप्त केलेला आहे, त्यांना मुक्त जीव म्हणतात. जसे सिद्ध भगवान.

अजीवाचे लक्षण - ज्यामध्ये चेतना नसते व जे सुख- दुःखाचा अनुभव करीत नाही, त्यास अजीव म्हणतात. जसे खुर्ची, कागद, पेन वगैरे.

> '' मला माहीत नाही की, मृत्यूनंतरही जीवन आहे किंवा नाही, परंतु जर मरणानंतरही एक नवीन जीवन असेल, तर माझी इच्छा आहे, माझा जन्म या भारत भूमीत व्हावा, तोही जैन धर्मामध्ये व्हावा.''
>
> जॉर्ज अल्बर्ट आइन्स्टाईन - विश्वप्रसिद्ध वैज्ञानिक

पाठ - ८

इंद्रिय

इंद्रिय -

अर्थ - ज्याच्या द्वारे संसारी जीवाची ओळख होते त्यास इंद्रिय म्हणतात. अथवा संसारी जीवाला ज्ञान करण्यामध्ये शरीराचे जे चिन्ह सहाय्यक होते, त्या चिन्हास इंद्रिय म्हणतात.

इंद्रिये पाच आहेत १) स्पर्शन २) रसना ३) घ्राण, ४) चक्षु ५) कर्ण.

इंद्रियांची दुसरी नावे - स्पर्शनेंद्रियास त्वचा, रसनेंद्रियास जीभ, घ्राणेंद्रियास नाक, चक्षुरिन्द्रियास डोळे, व कर्णेंद्रियास कान असे म्हणतात.

१) स्पर्शनेंद्रिय - ज्या इंद्रियामुळे स्पर्शाचे ज्ञान होते. त्यास स्पर्शनेंद्रिय म्हणतात.

स्पर्शनेंद्रियाचा विषय स्पर्श आहे.

स्पर्श आठ प्रकारचे आहेत. - १) हलका (कापूस) २) भारी (लोखंड) ३) रुक्ष (वाळू) ४) स्निग्ध (तूप) ५) कठीण (लाकूड) ६) मृदू (मेन) ७) थंड (पाणी) ८) उष्ण (अग्नी)

२) रसनेंद्रिय - ज्या इंद्रियामुळे रसाचे (चवीचे) ज्ञान होते त्यास रसनेंद्रिय म्हणतात. रसनेंद्रियाचा विषय चव आहे. ते पाच प्रकारचे आहेत. १) गोड, (साखर) २) कडू (कारले) ३) तुरट (आवळा) ४) आंबट (लिंबू) ५) खारट (मीठ)

३) घ्राणेंद्रिय - ज्या इंद्रियामुळे गंधाचे ज्ञान होते, त्यास घ्राणेंद्रिय म्हणतात. घ्राणेंद्रियाचा विषय गंध आहे. ते दोन प्रकारचे आहेत. १) सुगंध २) दुर्गंध.

४) चक्षुरिंद्रिय – ज्या इंद्रियांमुळे वर्णाचे (रंगाचे) ज्ञान होते, त्यास चक्षुरिन्द्रिय म्हणतात. चक्षुरिन्द्रियाचा विषय 'वर्ण' आहे ते पाच प्रकारचे आहेत. १) तांबडा २) पिवळा ३) पांढरा ४) हिरवा ५) निळा.

५) कर्णेंद्रिय – ज्या इंद्रियामुळे आवाजाचे ज्ञान होते त्यास कर्णेंद्रिय म्हणतात. कर्णेंद्रियाचा विषय शब्द आहे. ते सात प्रकारचे आहेत. १) षडज् २) ऋषभ ३) गांधार ४) मध्यम ५) पंचम ६) धैवत ७) निषाद. याला सा रे ग म प ध नि सुद्धा म्हणतात.

आपदां कथितः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः।
तज्जयः सम्पदा मार्गो येनेष्टं तेन गम्यताम्।।

जीवनामध्ये संकट आणि दुःखांचा येण्याचा एकमात्र मार्ग इंद्रिय असंयम किंवा इंद्रियांना ताब्यात न ठेवणे हा आहे. इंद्रियांना आपल्या ताब्यात ठेवणे हाच सुखाचा एकमात्र उपाय आहे. म्हणून जो मार्ग इष्ट आहे, त्यानुसार मार्गक्रमण करणे आवश्यक आहे. सुखाची अपेक्षा करणारा इंद्रियाचे दमन करतोच तर दुःखाची अपेक्षा करणारा इंद्रियांच्या आधीन होतो.

पाठ – ९

त्रस व स्थावर

संसारी जीवांचे दोन भेद आहेत. १) त्रस २) स्थावर

१) त्रस – त्रस नामकर्माच्या उदयाने ज्यांना दोन, तीन, चार किंवा पाच इंद्रिये असतात त्याना त्रस जीव म्हणतात. उदा.– देव, मनुष्य, नारकी, हत्ती, माशी, मुंगी, अळी वगैरे.

दोन इंद्रिय जीवांचे लक्षण – ज्यांना स्पर्शन व रसना ही दोनच इंद्रिये असतात, त्यांना दोन इंद्रिय जीव म्हणतात. उदा.– अळी

तीन इंद्रिय जीवाचे लक्षण – ज्यांना स्पर्शन, रसना व घ्राण ही तीन इंद्रिये असतात त्याना तीनइंद्रिय जीव म्हणतात, उदा.– मुंगी, उवा, ढेकूण इ.

चार इंद्रिय जीवाचे लक्षण – ज्यांना स्पर्शन, रसना, घ्राण व चक्षु ही चार इंद्रिये असतात त्यांना चार इंद्रिय जीव म्हणतात उदा.– फुलपाखरु, डास, मधुमाशी इ.

पंचेंद्रिय जीवांचे लक्षण – ज्यांना स्पर्शन, रसना, घ्राण, चक्षु व कर्ण ही पाच इंद्रिये असतात, त्यांना पंचेंद्रिय जीव म्हणतात. उदा.– मनुष्य, साप, हत्ती, घोडा, पोपट इ.

पंचेंद्रियाचे दोन प्रकार आहेत. १) संज्ञी जीव २) असंज्ञी जीव. संज्ञी जीवास सैनी व समनस्क तर असंज्ञी जीवास असैनी व अमनस्क असेही म्हणतात.

१) संज्ञी जीव – ज्यांना मन असते अर्थात जे शिक्षण व उपदेश ग्रहण करु शकतात, त्यांना संज्ञी जीव म्हणता उदा.– मनुष्य, हत्ती, घोडा, सर्प इ.

२) **असंज्ञी जीव** – ज्यांना मन नसते अर्थात शिक्षण, उपदेश ग्रहण करीत नाहीत, त्यांना असंज्ञीजीव म्हणतात. उदा. जलसर्प, काही सरडे इ.

द्विन्द्रिय, त्रिन्द्रिय व चतुरिंद्रिय जीवांना विकलत्रय म्हणतात.

एकेंद्रिय व विकलत्रय जीव नियमाने असंज्ञीच असतात. देव नारकी, व मनुष्य नियमाने संज्ञीच असतात. परंतु तिर्यंच पंचेंद्रिय जीवांमध्ये काही संज्ञी व काही असंज्ञी असतात.

तिर्यंच पंचेन्द्रिय जीवांचे तीन प्रकार आहेत.

१) जलचर २) स्थलचर ३) नभचर.

१) जलचर – जे तिर्यंच पंचेंद्रिय जीव पाण्यातच रहातात, त्यांना जलचर जीव म्हणतात. उदा. मगर, मासा, कासव इ.

२) स्थलचर – जे तिर्यंच पंचेंद्रिय जीव जमिनीवर चालतात, फिरतात त्यांना स्थलचर जीव म्हणतात. उदा. हत्ती, गाय, कुत्रा, घोडा वगैरे

३) नभचर – जे तिर्यंच पंचेंद्रिय जीव आकाशात विचरण करतात त्यांना नभचर जीव म्हणतात. उदा. पोपट, कबुतर, कावळा, चिमणी इ.

स्थावर जीव –

स्थावर नामक कर्माच्या उदयाने ज्यांना फक्त एकच स्पर्शनेंद्रिय असते त्यांना ' स्थावर ' जीव म्हणतात.

त्रस व स्थावरमध्ये अंतर – स्थावर जीवांना एकच इंद्रिय असते तर त्रस जीवांना दोन किंवा दोनपेक्षा जास्त इंद्रिये असतात. स्थावर जीवांचे पाच भेद आहेत.

१) पृथ्वीकायिक २) जलकायिक ३) अग्निकायिक ४) वायुकायिक ५) वनस्पतिकायिक

१) पृथ्वीकायिक जीव – ज्या जीवाचे पृथ्वी हेच शरीर आहे त्यास पृथ्वीकायिक जीव म्हणतात. उदा. दगड, अभ्रक, सोने,

खाणीतून काढलेल्या वस्तूमध्ये असणारे जीव इ.

२) जलकायिक जीव – पाणी हेच ज्या जीवाचे शरीर आहे, त्यास जलकायिक जीव म्हणतात. उदा. पाणी,बर्फ, गारा इ.

३) अग्निकायिक जीव – अग्नि हेच ज्या जीवाचे शरीर असते, त्यास अग्निकायिक जीव म्हणतात. उदा.अग्नि, दिव्याची ज्योत, वीज वगैरे.

४) वायुकायिक जीव – वायु (हवा) हेच ज्या जीवाचे शरीर आहे. त्यांस वायुकायिक जीव म्हणतात.उदा.वावटळ,हवा इ.

५) वनस्पतिकायिक जीव – वनस्पती हेच ज्या जीवांचे शरीर असते, त्यास वनस्पतीकायिक जीव म्हणतात. उदा. वृक्ष, फळ, फूल, वेल वगैरे

षट्काय जीवांचे नाव व प्रकार –

पृथ्वीकायिक, जलकायिक, अग्निकायिक, वायुकायिक, वनस्पतिकायिक व त्रसकायिक हे सहा षटकायिक जीव आहेत.

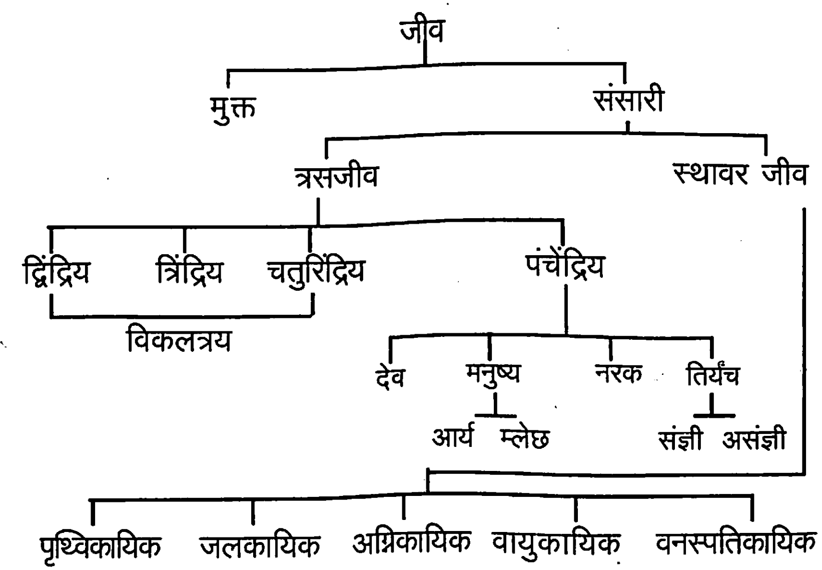

पाठ - १०

गति

गति नामकर्माच्या उदयाने संसारी जीव ज्या विशिष्ट अवस्थेला (पर्यायाला) प्राप्त होतो, त्यास गति म्हणतात.

गति चार आहेत -

१) नरकगति २) तिर्यंचगति ३) मनुष्यगति ४) देवगति.

१) नरकगति – नरकगति नामकर्माच्या उदयाने नरकामध्ये जन्म होणे, यास नरक गति म्हणतात. नरकामध्ये रात्रंदिवस असह्य दुःखच दुःख सहन करावे लागते. नारकींचे शरीर अतिशय दुर्गंधी व घाणेरडे असते. नरकामध्ये रक्त व पू यांनी भरलेली 'वैतरणी' नावाची नदी आहे. तेथे थंडी व उष्णता भयंकर असल्याने असह्य दुःख भोगावे लागते. नेहमी एकमेकांमध्ये हाणामारी होत असली तरी तेथे अकाल मरण होत नाही.

जास्त आरंभ व परिग्रहाने नरकात जन्म घ्यावा लागतो. खाली अधोलोकांमध्ये सात नरक आहेत. १) रत्नप्रभा २) शर्कराप्रभा ३) वालुकाप्रभा ४) पंकप्रभा ५) धूमप्रभा ६) तमःप्रभा ७) महातमःप्रभा.

२) तिर्यंचगति – तिर्यंचगति नामकर्माच्या उदयाने तिर्यंच अवस्थेमध्ये जन्म होणे यास तिर्यंचगति म्हणतात. यामुळे जीवाला घोडा, गाय, बकरी, हत्ती, विकलत्रय व एकेंद्रियांमध्ये सुद्धा जन्म घ्यावा लागतो.

तिर्यंचगतिमध्ये भूक–तहान, थंडी–उष्णता, छेदन भेदन वगैरे अनेक दुःखे सहन करावी लागतात. मायाचार व कपट केल्याने या गतित जन्म होतो.

३) मनुष्यगति – मनुष्यगति नामकर्माच्या उदयाने मनुष्यामध्ये जन्म होणे, यास मनुष्यगति म्हणतात. यामुळे जीव, मनुष्याचे शरीर धारण करतो.

थोडा आरंभ व थोडा परिग्रह ठेवल्याने मनुष्यगति प्राप्त होते. मनुष्यगतिमध्ये पुरुषार्थाची मुख्यता असते. जीव येथून सर्व गतिमध्ये जाऊ शकतो व कर्मनिर्जरा करून मोक्ष देखील प्राप्त करतो. अन्य गतिंच्या अपेक्षेने मनुष्य गति दुर्लभ आहे.

४) देवगति – देवगति नामकर्माच्या उदयाने देवांमध्ये जन्म होणे यास देवगति म्हणतात. यांचे शरीर वैक्रियिक असते.

स्वभावाने कोमल असणे. बालतप व धर्मपालन वगैरेने देवगति प्राप्त होते. देवगतिमध्ये इंद्रिय विषयांची व भोग विषयांची बहुलता असते, परंतु आयु पूर्ण झाल्यानंतर हे सर्व वैभव समाप्त होते.

५) गतिशिवाय जीव – सिद्ध (मुक्त) जीवांची कोणतीही गति नसते. कारण गतिची प्राप्ती कर्माच्या निमित्ताने होते व मुक्त जीवांचे कर्म नसते.

६) गतिच्या अपेक्षेने इंद्रिये – नारकी, देव व मनुष्य पंचेंद्रियच असतात. तिर्यंचाना यथायोग्य एक, दोन, तीन, चार व पाच इंद्रिये असतात.

७) गतिमधील आवागमन – जीव नरकगतीमधून मरण पावल्यानंतर पुन्हा नरकात व देवगतिस प्राप्त होत नाही. देव गतितून मरण पावल्यानंतर पुन्हा देवगति व नरकात जात नाही. तिर्यंच व मनुष्य मरण करून चारी गतिमध्ये उत्पन्न होतात.

८) सर्वात चांगली गति – सर्वात चांगली गति मनुष्य गति आहे. महाव्रत पालन व मोक्ष मनुष्य गतिनेच होते.

पाठ - ११

कषाय

जे आपल्याला दुःख देतात, पराधीन करतात त्यास कषाय म्हणतात. अथवा जे सम्यक्त्व व चारित्र गुणास होऊ देत नाहीत त्यास कषाय म्हणतात.

कषाय – कष+आय – 'कष' चा अर्थ संसार, 'आय' चा अर्थ लाभ

याप्रमाणे ज्याचे द्वारा संसाराची प्राप्ती होवून चतुर्गति रुप संसार वाढत जातो, वृद्धीस प्राप्त होतो, ते कषाय होत. जसे वड वगैरे, वृक्षांचे कषाय म्हणजे डिंक. त्याचा उपयोग चिकटविण्या करिता होतो. त्याप्रमाणे क्रोधादी कषायसुद्धा आत्म्यास कर्म चिटकविण्यास निमित्त बनते. म्हणून त्यास कषाय म्हणतात.

मूलता कषाय चार प्रकारचे आहेत

१) क्रोध कषाय २) मान कषाय ३) माया कषाय ४) लोभ कषाय

१) क्रोध कषाय – व्युत्पत्ती = क् + रोध = क्रोध

म्हणजे आत्म्याला उन्नतीपासून विकासापासून रोकते ते क्रोध होय. क्रूर परिणामास क्रोध म्हणतात कोणत्याही निमित्ताने स्वत:वर व दुसऱ्यावर क्रोध करणे घातक आहे.

२) मान कषाय – अहंकार करणे, गर्व व घमंड करण्यास मान कषाय म्हणतात. ज्ञान, पूजा, कुल, धन, रुपादी मुळे स्वत:चा मोठेपणा व दुसऱ्याचा तिरस्कार करणे, यास मान कषाय म्हणतात. अहंकारी व्यक्तीला कुणीही अंत:करणाने सन्मान करीत नाही.

३) माया कषाय – दुसऱ्याला फसविण्यासाठी जे कपट व षडयंत्र वगैरे केले जाते, त्यास माया कषाय म्हणतात.

मनात एक विचार असणे, वचनात दुसरेच काही सांगणे व कायेने काही वेगळीच प्रवृत्ती करणे अर्थात मन-वचन-कायेत एकरुपता नसणे यास माया कषाय म्हणतात.

मायाचारी व्यक्ती विश्वास पात्र रहात नाही. मायाचाराने मनामध्ये नेहमी संक्लेश परिणाम होतात.

४) लोभ कषाय – तृष्णा अभिलाषा अथवा अपेक्षेला लोभ कषाय म्हणतात. धन धान्यादी पर पदार्थांच्या प्राप्तीसाठी तीव्र आकांक्षा किंवा गृद्धी लोभ कषाय होय. लोभाहून दुसरा कोणताही अवगुण नाही याला सर्व पापांचा बाप म्हटले आहे. लोभी व्यक्ती, कधीही सुखी नसतो. लोभ कषाय कारण आहे व परिग्रह पाप त्याचे कार्य आहे.

नारकीमध्ये क्रोध कषायाची अधिकता असते. तिर्यंच व स्त्रियामध्ये मायाचार (कपट) अधिक असतो. मनुष्यामध्ये मान कषाय तीव्र असतो तर देवामध्ये लोभ कषायाची अधिकता असते.

कषायाने नुकसान – कषायाने आत्म्याचे पतन, कर्माचे बंधन, पाप प्रवृत्ती, अपयश आणि दुःख होते.

चारी कषायापासून वाचण्यासाठी स्वाध्याय (शास्त्र अध्ययन) सत्संगती, पूजन, जप, ध्यान वगैरे करणे आवश्यक आहे.

> मोह-कषायाच्या विनाशाने, ज्ञानाचा विकास होतो आणि मोह-कषायाच्या विकासाने ज्ञानाचा विनाश होतो.
>
> आचार्य श्री विद्यासागरजी

पाठ - १२

पाप

जे आत्म्याला शुभ कार्य करू देत नाहीत, अथवा वाईट कृत्य करणे यास पाप म्हणतात.

पाप केल्याने जीव दुर्गतीला जातो. त्याची लोकांमध्ये निंदा होते, पाप केल्याने अनेक दु:ख व कष्ट सहन करावे लागतात.

पाप पाच आहेत.

१) हिंसा २) असत्य ३) चोरी ४) कुशील ५) परिग्रह

१) हिंसापाप – प्रमादाने दुसऱ्या जीवाचे अथवा स्वत:च्या इंद्रियादि प्राणांचा घात करणे, त्यास हिंसा पाप म्हणतात.

धर्म मानून पशु बळी देणे, दुसऱ्याचे मन दुखविणे, पुतळा जाळणे, मारा-मारी करणे, बिस्कीटे मिठाईचे पशु आकार बनवून किंवा बनविलेले खाणे, व्हिडीओ गेम किंवा कॉम्प्युटर गेम मध्ये पशु पक्षी व मनुष्यांना मारणे हिंसा पाप आहे.

हिंसेचे चार प्रकार आहेत. अ) संकल्पी हिंसा ब) आरंभी हिंसा क) विरोधी हिंसा ड) उद्योगी हिंसा.

अ) संकल्पी हिंसा – प्रमादाने जीवांना संकल्प पूर्वक मारण्याचे भाव करणे, यास संकल्पी हिंसा म्हणतात.

एकदा संकल्प केल्यानंतर जीव मरो अथवा न मरो पाप मात्र लागतेच, जसे कोळी मासे मारण्यासाठी जाळी पाण्यात टाकल्यानंतर मासे नाही मिळाले तरी सुद्धा त्याला संकल्प हिंसेचे पाप लागतेच.

ब) आरंभी हिंसा – भोजन वगैरे बनविणे, झाडू मारणे, दळणे, कपडे धुणे, यामध्ये स्थावर जीवाचा घात होतो. यास आरंभी हिंसा म्हणतात.

क) उद्योगी हिंसा – धन वगैरेच्या प्राप्तीसाठी व्यापार, शेती, नोकरी वगैरेच्या निमित्ताने होणाऱ्या हिंसेला उद्योगी हिंसा म्हणतात.

ड) विरोधी हिंसा – आपला धर्म, संस्कृती, देश, समाज, कुटुंब न्यायनिती वगैरेची सुरक्षा करते वेळी होणाऱ्या हिंसेला विरोधी हिंसा म्हणतात.

२) असत्य पाप – ज्या गोष्टीला, वस्तूला किंवा घटनेला जसे ऐकले व पाहिले तसे न सांगता वेगळ्याच पद्धतीने सांगणे यास असत्य पाप म्हणतात तसेच ज्या वचनाने इतरांवर संकट येते कुठल्यातरी जीवांचा घात होतो, असे सत्य वचन देखील असत्य म्हटले जाते.

३) चोरी पाप – दुसऱ्याची पडलेली, ठेवलेली अथवा विसरलेली वस्तु ग्रहण करणे अथवा घेवून दुसऱ्याला देणे याला चोरी म्हणतात.

४) कुशील पाप – पर स्त्री अथवा पर पुरुषाबरोबर अनैतिक संबंध ठेवणे व मर्यादा सोडून वागणे यास कुशील पाप म्हणतात.

५) परिग्रह पाप – जमीन, घर, धन-धान्य, गाय, बैल इत्यादी पर पदार्थांच्या प्रती मुर्छा (आसक्ती) रुप परिणाम ठेवणे यास परिग्रह पाप म्हणतात. हे माझे आहे. मी त्याचा मालक आहे. अशा प्रकारचे ममत्व परिणाम परिग्रह पाप आहे.

> अज्ञानींना कषाय करण्यामध्ये आनंद येतो, तर ज्ञानींना कषाय जिंकण्यामध्ये आनंद होतो.
>
> आचार्य श्री विद्यासागरजी

पाठ - १३

व्यसन

वाईट सवयींना व्यसन म्हणतात अथवा जे व्यक्तीला आत्मकल्याणापासून विमुख करते, त्यास व्यसन म्हणतात.

व्यसन सात आहेत.

१) जुगार खेळणे २) मांस खाणे ३) दारू पिणे ४) वेश्या गमन करणे ५) शिकार खेळणे ६) चोरी करणे ७) पर स्त्री सेवन करणे.

१) जुगार खेळणे – ज्या विशिष्ट खेळामध्ये पैसे लावून हरण्या व जिंकण्याचा संकल्प केला जातो त्यास जुगार म्हणतात. पत्ते खेळणे, सट्टा लावणे, लॉटरी काढणे वगैरे सर्व जुगार आहेत.

जुगार खेळणाऱ्यांचा प्रत्येक ठिकाणी अवमान होत असतो. लोक त्यांची निंदा करतात. जुगारी मनुष्य सत्य, पावित्र्य, शांती व सुखाने रहीत होवून धर्म व धनाने रहीत होतो. जुगारामुळे बाकीची सर्व व्यसने सुरु होतात व मनुष्य विवेक शून्य होतो.

२) मांस खाणे – प्राण्यांना मारुन अथवा मेलेल्या जीवांचे मांस खाणाऱ्या सवयीस मांसव्यसन म्हणतात. जसे मांसाहारी भोजन करणे, अंडी खाणे इ.

मांस खाणाऱ्या जवळ दया नसते. एक अंश मांसामध्ये ३ कोटी किटाणू असतात. मांसामध्ये अनंत निगोदी जीव असतात, तसेच त्यामध्ये त्रसजीवांची उत्पत्ती ही सतत होत असते. आंतरराष्ट्रीय स्वास्थ संघटनेने (WHO) एक परिपत्रक प्रसिद्ध केले आहे. त्यामध्ये ते म्हणतात की, मांस खात असताना १६० प्रकारचे आजार शरीरात प्रवेश करतात. मांसाहाराने आयुष्य कमी होते, त्वचारोग होतो, हाडे

कमकुवत होतात, पाचन शक्ती मंदावते. म्हणून मांसाहारास रोगांचे माहेरघर म्हटले आहे. मांसाहाराने नैतिक व अध्यात्मिक पतन होते.

३) दारू पिणे – जी वस्तू प्राशन केल्याने वा खाल्याने नशा प्राप्त होते, बुद्धी भ्रष्ट होते. कॅन्सर वगैरे भयंकर रोग होतात. अशा मादक पदार्थांचे सेवन करणाऱ्यास मदिरापान म्हणतात. उदा. दारू, व्हीस्की, गुटखा, तंबाखू, सिगारेट इ.

दारूला हिंदीत ' शराब ' म्हणतात. हा मूळ शब्द अरबी आहे. शर+अब शर म्हणजे सडलेली व अब म्हणजे पाणी, सडलेल्या पाण्याला दारु म्हणतात. जगात ९२% अपराध दारुमुळे होतात. एकदा दारु पिल्याने २५ मिनिट आयुष्य कमी होते. शारीरिक, मानसिक, आर्थिक व सामाजिक दृष्टीनेही दारु अत्यंत नुकसान कारक आहे. दारु पिणारा मनुष्य धर्म–कर्माचा, चांगल्या–वाईटाचा विचार कधीही करीत नाही.

४) वेश्यागमन करणे – वेश्या किंवा व्यभिचारिणी स्त्री जिचा परपुरुषाबरोबर संबंध असतो. तिच्या घरी जाणे व तिच्याबरोबर अनुचित (अनैतिक) संबंध ठेवणे यास वेश्यागमन व्यसन म्हणतात.

ज्याप्रमाणे धोबी गावातील कपडे नदीवरील दगडावर धुतो त्याप्रमाणे वेश्यासुद्धा धोब्याच्या दगडासारखी आहे. वेश्यागमनाने कुलमर्यादा समाप्त होते. अशुभ कर्मबंध होतो. ब्रह्मचर्याचा नाश होतो. धनाची हानी होते तसेच एडस्, कुष्टरोग, टीबी वगैरे भयानक असाध्य रोगांचा प्रादुर्भाव होतो.

५) शिकार खेळणे – जंगलातील वाघ, डुक्कर, हरीण वगैरे स्वच्छंद फिरणाऱ्या प्राण्यांना तसेच आकाशात उडणाऱ्या लहान लहान पक्षांना बंदुक, तलवार, भाला वगैरे शस्त्राने स्वतःचे चोचले पुरविण्याकरीता मारणे यास शिकार खेळणे म्हणतात.

६) चोरी करणे – कोणी न दिलेली, कोणाची पडलेली अथवा विसरलेली अथवा ठेवलेली वस्तु घेणे अथवा घेऊन दुसऱ्याला देणे यास चोरी म्हणतात. ज्याची वस्तू चोरली जाते त्यास दुःख होते व या दुःखाचे कारण चोर असतो. चोराचे परिणाम (भाव) फार वाईट असतात. त्यामुळे अशुभ कर्माचा बंध होतो. पकडला गेल्यास चोरास मोठी शिक्षा होते. लोक त्याच्याकडे घृणेने पहातात.

७) परस्त्रीसेवन करणे – आपली स्त्री अर्थात जिच्याबरोबर धर्मानुकुल विवाह केला आहे. तिच्याशिवाय अन्य स्त्रिया माताभगनींप्रमाणे असतात. अन्य पुरूषाबरोबर विवाहीत स्त्री अथवा अन्य स्त्रियाबरोबर पुरुष अनुचित (अनैतिक) संबंध ठेवणे, वासनापूर्ती करणे म्हणजे परस्त्रीसेवन होय. यामुळे लोकनिंदेला प्राप्त व्हावे लागते व भयंकर नरकांमध्ये दुःख भोगावे लागते.

तंबाखू, चहा, सिगारेट हानिकारक

तंबाखूमध्ये २४ प्रकारचे विष असते आणि ४२% असे पदार्थ असतात जे कॅन्सर उत्पन्न करतात. उदा. निकोटीन, टार आणि कार्बन मोनोक्साईड नावाचे तीन हानिकारक पदार्थ असतात. तंबाखुने नंपुसक सुद्धा होतो. अमेरिकन डॉ. स्पैस म्हणतात, एक सिगारेट ओढल्याने १८ मिनीटे आयुष्य कमी होते. गुटक्याची एक पुडी खाल्याने देखील ६ तास आयुष्य कमी होते.

चहा एक गोड विष– चहामध्ये कॅफिन, टॅनिन, बी कॉम्लेक्स तथा बाप्पील तेल असते. एकवेळच्या चहामुळे यकृतादि कोमल ग्रंथीचे जवळ-जवळ ५० सेल्स निष्क्रीय होतात, जठराग्नि मंद होते. आम्लपित्त, गॅस, अजीर्णता, बुद्धीचा व शरीराचा ऱ्हास, ब्लड प्रेशर, अनिद्रा असे अनेक रोग उद्भवतात.

पाठ - १४
अष्टमुलगुण

मुख्य गुणांना मुलगुण म्हणतात. कोणतीही व्यक्ती जोपर्यंत आठ मुलगुणांचे पालन करीत नाही. तोपर्यंत त्यास श्रावक म्हटले जात नाही. जसे मूळाशिवाय वृक्षाचे अस्तित्व असू शकत नाही. तसे अष्ट मुलगुणाशिवाय श्रावक (जैन) होऊ शकत नाही.

तीर्थंकरांनी सांगितलेल्या सात तत्वावर श्रद्धा ठेवून जास्तीत जास्त संयम व अहिंसात्मक जीवन जगणाऱ्याला श्रावक म्हणतात. त्या श्रावकासाठी जे सुरवातीचे नियम जैन बनण्याकरीता पाळावे लागतात त्यास मुलगुण म्हणतात. हे आठ आहेत. या नियमांचे पालन करणाऱ्यास श्रावक म्हणतात. हे नियम जीवन विकासाला मदत करतात. मानवी हृदयात दया, शांती, संयम व अहिंसा निर्माण करतात.

तीन मकरांचा त्याग अर्थात मद्य, मांस व मधु यांचा त्याग आणि पाच उदुंबर फळांचा त्याग म्हणजे वड, पिंपळ, पाकर, उंबर व अंजिर यांचा त्याग करणे.

मद्य त्याग – दारू वगैरे मादक वस्तूंचे सेवन करण्याचा त्याग करणे म्हणजे मद्य त्याग होय. कुजलेला गुळ, कुजलेले पाणी, नवसागर वगैरे पदार्थांना मिसळून दारू तयार केली जाते. त्यामुळे त्यामध्ये असंख्यात जीव उत्पन्न होतात. दारुचे सेवन केल्याने महान हिंसेचे पाप लागते. दारु पिणारी व्यक्ती वेडी होते. धर्म कर्म विसरते. त्याला चांगल्या वाईटाचा विचार रहात नाही. दारू पिणाऱ्याच्या तोंडावर कुत्रा देखील घाण करतो. याकरीता दारू, भांग, चरस वगैरे मादक वस्तूंचा त्याग करणे इष्ट आहे.

मांस त्याग – मांस त्रस जीवांचा घात केल्याने उत्पन्न होते. मांसामध्ये अनेक जीव नेहमी उत्पन्न होत असतात. मांस खाल्याने ते जीव मरण पावतात. म्हणून जो मांस खातो तो अनंत जीवांची हिंसा करतो. मांसभक्षणाने अनेकप्रकारचे असाध्य रोग उत्पन्न होतात व स्वभाव क्रूर होतो. म्हणून श्रावकाने याचे भक्षण करु नये. बाजारातील केक, चॉकलेट, आईस्क्रीम इ. खाऊ नयेत.

मध त्याग – मध अनंत जीवांचा घात केल्यानेच प्राप्त होतो. मध म्हणजे मधमाशीची उलटी आहे. अतिशय अपवित्र आहे. यामध्ये नेहमी छोटे-छोटे जीव उत्पन्न होत असतात. बरेच लोक मधाच्या पोळ्याला पिळून मध काढतात. पोळ्याला पिळल्याने त्यातील माशा व त्यांची लहान पिले मरतात व त्यांचा सर्व रस मधामध्ये येतो. वैदिक ग्रंथ महाभारत व मनुस्मृतीमध्ये असे सांगितलेले आहे की सातगाव जाळल्याने जेवढे पाप लागते तेवढे पाप मधाचा एक थेंब सेवन केल्याने लागते, म्हणून अशा अपवित्र व दुर्गतीचे कारण असणाऱ्या वस्तूचे सेवन करणे योग्य नाही.

पाच उदुंबर फळांचा त्याग–वड,पिंपळ,पाकर,उंबर व अंजीर या पाच फळांना पंच उदुंबर फळ म्हणतात.उदुंबर फळ किड्यांचे जन्म स्थान आणि शवगृह आहे. यामध्ये अनेक सूक्ष्म-स्थूल त्रस जीव असतात. हे खाण्याने अनेक त्रस जीवांचा घात होतो व मांस खाण्याचा दोष लागतो म्हणून पंच उदुंबर फळांचा त्याग करावा.

जैन साधुंच्याकडून गांधीजींची तीन व्रते

आई म्हणाली,'मला तुझा विश्वास आहे. पण दूर देशात कसे होणार ? माझी अक्कलच गुंग होते. मी बेचरजी स्वामींना विचारले.' बेचरजी स्वामी मोढवाण्यातून जैन साधू झाले होते. जोशीजीप्रमाणे ते पण आमचे सल्लागार होते. त्यांची मदत झाली. त्यांनी सांगितले, 'मी या मुलापासून या तिन्ही बाबतीत व्रत घेववितो, मग त्याला जाऊ देण्यास हरकत नाही येणार.' त्यांनी प्रतिज्ञा घेवविली व मी मांस, मदिरा आणि स्त्रीसंग यापासून दूर राहण्याची प्रतिज्ञा केली. त्यानंतर आईने परवानगी दिली. (आत्मचरित्र- माझे सत्याचे प्रयोग. पा.नं. ४३ महात्मा गांधी)

पाठ - १५

श्रावकांचे सहा आवश्यक

चार गतिमध्ये मनुष्यगति श्रेष्ठ आहे. मनुष्यगति पुण्योदयाने प्राप्त होते. त्यामध्ये सुद्धा आर्यक्षेत्र, उत्तमकुल, निरोगीकाया, सत्पुरुषांची संगती वगैरे दुर्लभतेने प्राप्त होते. जीवन जगत असताना श्रावक हिंसेचा पूर्ण त्याग करू शकत नाही. कारण त्यास जीवन निर्वाह, विवाह, घर वगैरे संबंधी अनेक कार्ये करावी लागतात. अशी सांसारीक कार्ये करीत असताना हिंसादी दोष लागतात व या मुळे निरंतर पापकर्माचा संचय होत जातो. या दोषांपासून दूर करण्यासाठी, पुण्यबंध करण्यासाठी व आत्मोन्नती करुन घेण्यासाठी श्रावकांसाठी ६ आवश्यक क्रिया सांगितलेल्या आहेत. षट्आवश्यक क्रिया न करणाऱ्या श्रावकाला आचार्यांनी पशुसमान म्हटले आहे.

म्हणून प्रत्येक श्रावकाने षट् आवश्यक कार्यांना परमावश्यक समजून दररोज अवश्य केले पाहिजे. यामुळे या व पुढील भवातसुद्धा सुख शांतीची प्राप्ती होते.

श्रावकाचे सहा आवश्यक

१) देवपूजा २) गुरूपास्ती ३) स्वाध्याय ४) संयम ५) तप ६) दान.

१) देवपूजा – शुद्ध मन वचन तथा वस्त्र परिधान करून परमेष्ठींचे गुणगान करीत, तन्मयतेने प्रसन्न होऊन, जल चंदनादि द्रव्यांना अर्पण करणे पूजा होय.अथवा पूज्य पुरुषांच्या गुणांमध्ये रुचिरुप परिणाम व त्यांच्या सारख्या गुणांना प्राप्त करण्याची इच्छा करणे यास पूजा किंवा भक्ती म्हटले जाते.

प्रत्येक संसारी आत्म्यामध्ये देवत्व शक्ती विद्यमान आहे.

त्याची ओळख करून, आपल्या स्वभावाचे ज्ञान होण्यास व त्याला व्यक्त करण्यासाठी बाह्य आदर्श वीतराग देवाची भक्ती पूजा केली जाते.

देवपूजा सम्यग्दर्शनाच्या प्राप्तीस कारण आहे. अरिहंतांच्या स्वरूपाचे ज्ञान झाल्यानंतर आपल्या आत्म्याचे स्वरुप ज्ञान होते. समंतभद्र आचार्यांनी ' रत्नकरण्डक श्रावकाचार ' मध्ये म्हटले आहे की जिनेंद्र देवाचे पूजन केल्याने सर्व दु:खांचा नाश होतो व जिनेंद्र पूजा वासनेच्या संतापाला दूर करून, इच्छित फळ प्राप्त करुन देते. म्हणून दररोज आदराने पूजा केली पाहिजे.

पूजा श्रावक संस्कृतीचा प्राण आहे म्हणून दररोज जिनमंदिररुपी आध्यात्मिक प्रयोगशाळेत गेले पाहिजे.

प्रारंभी भगवंतांचा अभिषेक करून, अष्टद्रव्याने विनयपूर्वक सर्व प्रथम णमोकार मंत्र, स्वस्तिक मंगलपाठ म्हणून आपल्या इच्छेनुसार देव शास्त्र गुरु वगैरेंची पूजा, आव्हान स्थापना, सन्निधीकरण करून क्रमशः जलादि अष्टद्रव्यांचे पाठ बोलून द्रव्य चढवावे, त्यानंतर विधीवत अर्घ्य देऊन शांतीपाठ व विसर्जन करावे.

२) गुरूपास्ती – गुरु म्हणजे वीतरागी, निर्ग्रन्थ, आरंभ परिग्रहाने रहित दिगंबर मुनी, तसेच आर्यिका, ऐलक क्षुल्लक, क्षुल्लीका वगैरेंची वैयावृत्ती (सेवा) करणे, त्यांना पिंछी, कमंडल वगैरे उपकरण भेट देणे विधीपूर्वक यथायोग्य नवधाभक्तीने शुद्ध आहार देणे, त्यांची सेवा, पूजा करणे, त्यांच्या संगतीत राहणे ही गुरु पास्ती होय.

३) स्वाध्याय – स्व (निज) + अध्याय (अध्ययन करणे) निज आत्म्याचे अध्ययन करणे यास स्वाध्याय म्हणतात. जिनेंद्र भगवंतांनी सांगितलेल्या, गणधरांनी निरुपण केलेले व आचार्यांनी

लिहिलेले सत्शास्त्रांचे वाचन करणे, शिकणे, शिकवणे, ऐकणे, चर्चा व चिंतन–मनन करणे म्हणजे स्वाध्याय होय. स्वाध्यायाने ज्ञान प्राप्ती होते. मी कोण आहे? माझे गुण काय? खरे देव कोण? शास्त्र कोणते व गुरु कोणास म्हणावे? धर्म म्हणजे काय? आत्म्याचे कल्याण कशात आहे? यांचे इत्थंभूत ज्ञान स्वाध्यायाने होते. स्वाध्यायाने ज्ञानवृद्धी होते, वैराग्य वाढते व वैराग्याने संसाराची असारता ज्ञानवृद्धीने कळते. जसे दोरी सहीत असलेली सुई हरवत नाही तसे सम्यग्ज्ञानसहीत आत्मा संसारात भटकत नाही.

४) संयम – षट्कायिक जीवांवर दया करणे व पाच इंद्रिय व मन ताब्यात ठेवणे यास संयम म्हणतात.
संयमाचे दोन प्रकार आहे– १) इंद्रिय संयम २) प्राणी संयम.

पाच इंद्रिय व मनाला ताब्यात ठेवणे यास इंद्रियसंयम म्हणतात, तर दया भावाने षट्कायिक (५ स्थावर व १ त्रस) जीवांचा घात न करणे, यास प्राणीसंयम म्हटले आहे. मुनिमहाराज यांचे पूर्णतः पालन करतात. संयमानेच आत्म्याचे हित होते.

५) तप – इच्छेला रोखणे म्हणजे तप होय. तप केल्याने कर्मक्षय होतो. कर्मांचा क्षय व आपल्या इच्छेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी तप केले जाते. श्रावक आपल्या शक्तीनुसार अष्टमी–चतुर्दशी वगैरे पर्वामध्ये उपवास अथवा एकासन करतो. दिवसांची मर्यादा करुन षट्रसांचा किंवा त्यातील काही रसांचा त्याग करतो. भोगोपभोगाचेही परिमाण करतो. अंतरंग व बहिरंग यांच्या अपेक्षेने तप १२ प्रकारचे आहे.

६) दान – स्वतःच्या व दुसऱ्याच्या कल्याणाकरिता मुनी, आर्यिका, श्रावक व श्राविका यांना आपल्या धन संपत्तीचा त्याग करुन, चार प्रकारे दान करणे यास दान म्हटले जाते व जे दीन

दुःखी अनाथ कष्टी जीव आहेत त्यांना आवश्यकतेनुसार सहाय्यता करणे यास ' करुणादान ' म्हटले जाते.

दानाचे चार प्रकार आहेत. १) आहारदान २) ज्ञानदान ३) औषधदान ४) अभयदान.

१) आहार दान – चतुर्विध संघाला शुद्ध भोजन देणे.

२) ज्ञान दान – चतुर्विध संघाला धार्मिक पुस्तके देणे.

३) औषध दान – चतुर्विध संघाला शुद्ध औषध देणे व त्यांची सेवा शुश्रुषा करणे.

४) अभयदान – चतुर्विध संघाला धर्मध्यान करण्यासाठी धर्मशाळा, गुंफा वगैरे बनविणे. गोशाळा काढणे, जीवरक्षा करणे इ.

व्रत, तिथीचे महत्व

अष्टमी चाष्टकर्मघ्नी सिद्धिलाभा चतुर्दशी।
पञ्चमी ज्ञानलाभाय, तस्मात्त्रितयमाचरेत् ।।

पूज्यपाद श्रावका. ८४

अर्थ– 'अष्टमी' तिथी आठ कर्मांचा नाश करण्याचे प्रतिक आहे. 'चतुर्दशी' तिथी चौदा गुणस्थानांची प्रक्रिया पूर्ण करून सिद्धी अर्थात मोक्षलक्ष्मी प्राप्त करण्याची सूचक आहे. तर 'पंचमी' तिथी पाचवे ज्ञान अर्थात केवलज्ञान प्राप्तीची सूचक आहे. म्हणून या तीन्ही तिथींना व्रत, उपवास आदि विशेष धर्मानुष्ठान करणे आवश्यक आहे.

पाठ – १६

जैन कुलाचार

आपल्या परम सौभाग्याने उच्चकुल व जैनधर्माची प्राप्ती झाली आहे. जैन हा केवळ धर्म नसून ते एक व्यापक जीवनदर्शन आहे. म. गांधींचे सुपुत्र श्रीदेवीदास यांनी इंग्लंडमध्ये प्रसिद्ध विचारवंत वैज्ञानिक, लेखक, जॉर्ज बर्नार्ड शॉ ना विचारले की आपणास सर्वाधिक प्रिय धर्म कोणता वाटतो? त्यावेळी शॉनी उत्तर दिले की ' जैन धर्म ' देवीदासांनी याचे कारण विचारल्यावर शॉ म्हणाले की ' जैन धर्मामध्ये आत्म्याच्या पूर्ण उन्नतीची व विकासाची प्रक्रिया सांगितलेली आहे. याच कारणाने मला जैन धर्म सर्वाधिक प्रिय आहे. आत्म्याला पूर्ण शुद्ध करून परमात्मा बनण्याचे विधान फक्त जैन धर्मात सांगितलेले आहे. माझी इच्छा आहे की मृत्युपश्चात माझा जन्म जैन कुलात व्हावा,' अशी भावना शॉ नी व्यक्त केली.

जैनांचा विशिष्ट कुलाचार आहे. जैन कुलात जन्म होऊन सुद्धा कुलानुसार वर्तन नाही केले तर सर्व क्रिया नष्ट होऊन व्यक्ती जैन रहात नाही. याकरीता आपले आचरण, खान–पान वगैरे धर्मानुसार योग्य असणे आवश्यक आहे. यासाठी खालील गोष्टी करणे अपरिहार्य आहे.

१) देवदर्शन – दररोज देवदर्शन करणे ही जैनांची एक परिचय क्रिया आहे. वीतराग भगवंतांचे दर्शन केल्याने पापांचा नाश होतो. सूर्याच्या उदयाने जसे कमळ विकसित होते, तसे जिनेंद्र सूर्याच्या दर्शनाने चित्तरूपी कमळ विकसित होतो. सम्यग्दर्शनाची प्राप्ती होते. मनातील अशुभ भावनष्ट होऊन कर्मनिर्जरा होते. दर्शनाचे काही नियम–

१) मंदिराला जात असताना चप्पल, बूट घालून जावू नये.
२) मंदिरामध्ये हात, पाय धुवून प्रवेश करावे.

३) मंदिरामध्ये शुद्ध कपडे घालून प्रवेश करावे.
४) मंदिरात सांसारीक व राजकीय चर्चा करु नये.
५) प्रवेश केल्यानंतर जोपर्यंत दर्शन करता तो पर्यंत आपली दृष्टी भगवंताकडेच असावी अन्यत्र असू नये.

जैन कुलात जन्म होऊन ही आपण कुलधर्म, कुलदैवत इ. विचार करणे आवश्यक आहे. आपण दिगंबर जैन आहोत. आमचे आराध्य वीतराग देव व गुरु निर्ग्रंथ दिगंबर मुनी आहेत. त्यांची आम्ही उपासना करतो. म्हणून आंम्ही दिगंबर जैन आहोत. याकरीता कुलधर्मानुसार कुलदैवत (वीतराग देव) व कुलगुरु (निर्ग्रंथ मुनी) यांची उपासना व दर्शन आवश्यक आहे.

२) रात्री भोजन त्याग – रात्री भोजन त्याग करणे प्रत्येक श्रावकाचे आद्य कर्तव्य आहे. अहिंसा परम धर्म आहे. याचे पालन करण्यासाठी सूर्यास्त होण्यापूर्वी भोजन करणे गरजेचे आहे. दिवसा सूर्यकिरणांमुळे जीवांची उत्पत्ती होत नाही. रात्री भोजन करणारी व्यक्ती त्रस हिंसेपासून वाचू शकत नाही. बल्ब आदिंच्या प्रकाशात भोजन जरी केले तरी सुद्धा तो त्रस हिंसेपासून वाचत नाही. याचे कारण सूर्यप्रकाशामध्ये असलेले अल्ट्रा व्हायोलेट (Ultra Violet) आणि इन्फ्रारेट (Infra Red) किरणांमुळे सूक्ष्म जीव दिवसा उत्पन्न होत नाहीत. यासाठी दिवसाच भोजन बनविले व खाल्ले पाहिजे. रात्री भोजन केल्याने मांस भक्षणाचा दोष येतो.

रात्री भोजन करणे प्रकृतीविरुद्ध आहे. ते शारीरिक, मानसिक, सामाजिक दृष्टीने हानिकारक आहे. आयुर्वेदामध्ये झोपण्यापूर्वी तीन तास भोजन करणे विषयी सुचवले आहे. भोजन करून जे लगेच झोपतात त्यांना अनेक प्रकारचे रोग उत्पन्न होतात. सूर्यप्रकाशात जीवनदायिनी शक्ती असते. सूर्यप्रकाश व आपले पाचन यंत्र (Digestive System) यांचा फार जवळचा संबंध आहे. ज्याप्रमाणे सूर्यप्रकाशाने कमळ खुलते व सूर्यास्ताने कोमेजते. त्याप्रमाणे जोपर्यंत सूर्यप्रकाश राहतो. तोपर्यंत किरणांच्या प्रभावाने आपले पाचन तंत्र

चांगले काम करते व सूर्यास्तानंतर ते मंद पडते त्यामुळे अनेक रोगांची संभावना वाढते. धर्म शास्त्रानुसार जो पुरूष रात्री भोजन करीत नाही,तो एक वर्षामध्ये सहा महिने उपवासाचे फल प्राप्त करतो,म्हणून धर्म, विज्ञानाच्या दृष्टीने रात्री भोजन त्याग आवश्यक आहे.

३) पाणी गाळून पिणे – धर्मपालन करणारी व्यक्ती जीवदयेमध्ये नेहमी तत्पर असते. अशी व्यक्ती पाणी गाळून पिण्यामध्ये कधीच प्रमाद करीत नाही. जो पाणी गाळून पीत नाही त्याची प्रवृत्ती पशुसमान आहे. जैनाचार्यांनी पाण्याच्या एका थेंबात असंख्य जीव असतात असे सांगितले आहे. आता तर वैज्ञानिक कॅप्टन सर्वोर्सवीयांनी पाण्याच्या एका थेंबात ३६,४५० जीव असतात असे सांगितले आहे, म्हणून पाणी गाळून पिणे गरजेचे आहे. पाणी गाळण्यासाठीचे कापड जाड असावे (त्यातून सूर्य किरण दिसू नयेत) गाळलेले पाणी ४८ मिनिटापर्यंत त्रस जीवांनी रहित असते. त्यानंतर त्यात त्रस जीव उत्पन्न होतात. न गाळता पाणी पिल्याने जीवघात होतो व स्वास्थ देखील बिघडते. पोटासंबंधी व अन्य रोग केवळ प्रदूषीत पाण्यामुळे होतात असे डॉक्टरांचे मत आहे.

४) पाणी गाळण्याची विधी – पाणी गाळताना जर एक थेंब जमिनीवर पडेल तर अगणित जीव मरतात, असे श्री गणधर देवांनी सांगितले आहे. दुसरी गोष्ट ''जिवाळ करणे'' म्हणजे पाणी गाळल्यावर जे जीव गाळण्याच्या वस्त्रांत राहतात, त्यास जीवदान देणेसाठी, त्यांची रक्षा करण्यासाठी, पाणी गाळल्यानंतर गाळणे धुवून ते विसळलेले पाणी, अगळित पाणी जमिनीवर न सांडता सरळ पाण्यांतच सोडावे आणि ते गाळणे तात्काळ वाळण्यास घालावे, कारण ते फार वेळ तसेच ओले राहीले तर त्यांत बॅक्टेरीयाची उत्पती होते, म्हणून त्यास बराच वेळेपर्यंत ओले राहीलेल्या गाळण्यातून पाणी गाळू नये.

पाठ - १७

चतुर्विध संघ

अरिहंत भगवंतांच्याद्वारे प्रतिपादित मोक्षमार्गावर चालणारे मुनी, आर्यिका, श्रावक (ऐलक, क्षुल्लक, ब्रह्मचारी, सद्‌गृहस्थ) श्राविका (क्षुल्लिका, ब्रह्मचारीणी) यांच्या समूहाला ' चतुर्विध संघ ' म्हणतात.

१) मुनी – जे पंचेंद्रिय विषयापासून दूर, आरंभ व परिग्रहाने रहित नग्न दिगंबर असतात. दिवसातून एकवेळ उभे राहून आपल्या हातामध्ये शुद्ध आहार घेतात. केशलोचन करतात. २८ मुलगुणांचे पालन करतात. पिंच्छी, कमंडल ठेवतात, त्यांना मुनी म्हणतात. मुनींना ' नमोस्तु ' म्हणून नमस्कार करावा.

२) आर्यिका – जे पिंच्छी कमंडल ठेवतात. फक्त एक साडी नेसते, मुनींच्या प्रमाणे केशलोच व महाव्रताचे पालन करते. दिवसा एकवेळ बसून हातामध्ये आहारग्रहण करते, ती आर्यिका होय. आर्यिकांना ' वन्दामी ' म्हणून नमस्कार करावा.

३) ऐलक – जे फक्त एक लंगोटा मात्र घालतात. पिंच्छी कमंडल ठेवतात. केशलोच करतात. बसून हातामध्ये आहार ग्रहण करतात, अकरा प्रतिमांचे पालन करतात, त्यांना ऐलक म्हणतात. ऐलकांना ' इच्छामी ' म्हणावे.

४) क्षुल्लक – जे पिंच्छी कमंडल ठेवतात, एक लंगोट व छोटा दुपट्टा ठेवतात. खाली बसून कटोरीमध्ये (भांड्यामध्ये) आहार करतात, केशलोच किंवा कात्रीनेसुद्धा केस कापतात. अकरा प्रतिमांचे

पालन करतात त्यांना ' क्षुल्लक ' म्हणतात. क्षुल्लकांना ' इच्छामी ' म्हणून नमस्कार करावा.

५) क्षुल्लिका – जी क्षुल्लका प्रमाणेच सर्व क्रिया करते. एक साडी व एक चादरीसारखे वस्त्र ठेवते. क्षुल्लिकांना ' इच्छामि ' म्हणून नमस्कार करावा.

विशेष :- अन्य प्रतिमाधारी श्रावक व श्राविकांना ' वंदना ' तसेच साधर्मींना ' जय जिनेंद्र ' म्हणावे.

* संयम आणि साधना आत्मदर्शनासाठी हवी, प्रदर्शनासाठी नाही.
* ज्याला शिव (मोक्ष)ची चिंता नाही, त्याची जिवंत अवस्थादेखील शव समान आहे.
* विनयाने वाचन केलेले शास्त्र विस्मृत झाले तरीही पर भवामध्ये केवलज्ञानास कारण बनते.

आचार्य श्री विद्यासागरजी

पाठ - १८

जैन पर्व

भारतीय संस्कृतीमध्ये पर्वाला विशेष महत्त्व आहे. पर्व व्यक्तीला मर्यादेत राहून, मर्यादेत आचरण करण्यास शिकविते, व्यक्तीला नियंत्रित करते.

पर्व – व्युत्पाति प्+र्+व् अर्थात पापाचे रगारगातून काढून टाकणे, अर्थात जे व्यक्तीला पाप व वासना रहित करते. ते ' पर्व ' होय. ' पर्व ' चा अर्थ पवित्र दिवस असा ही आहे. ज्या पवित्र वातावरणात व्यक्ती आत्मविश्वास, ज्ञान व सदाचरणाद्वारे आत्मशुद्धी व आत्मकल्याण करून घेतो ते ' पर्व ' होय. पर्व दिवसाच्या निमित्ताने लोक संयम, उपवास, अनुष्ठान, त्याग वगैरे करतात.

पर्व तीन प्रकारचे आहेत.

१) साधारण पर्व – एका महिन्यातील दोन अष्टमी व दोन चतुर्दशी हे चार पर्व.

२) शाश्वत पर्व – जे पर्व सदैव प्राकृतिक/नैसर्गिक रुपाने चालत आले आहेत. त्यांना शाश्वत पर्व म्हणतात. उदा. दशलक्षण पर्व, षोडशकारण पर्व, रत्नत्रय, नंदीश्वर पर्व, अष्टान्हिक पर्व इ. हे पर्व भूत, भविष्य व वर्तमान या तिन्ही काळात शाश्वत रुपाने असते.

३) नैमित्तिक पर्व – जे महापुरुषांच्या निमित्ताने होते ते नैसर्गिक पर्व होय. उदा. अक्षयतृतीया, रक्षाबंधन, महावीर जयंती, दीपावली, वगैरे.

शाश्वत पर्व

१) दशलक्षण पर्व – जैन लोकांमध्ये सर्वात पवित्र 'पर्युषण' अथवा दशलक्षण पर्व आहे. हा पर्व प्रत्येक वर्षात तीन

वेळा (माघ, चैत्र व भाद्रपद महीना) येतो. परंतु भाद्रपद शुक्ल पंचमी पासून चतुर्दशीच्या १० दिवसांमध्ये येणाऱ्या दशलक्षण पर्वाला विशेष महत्त्व आहे. या वेळेस मंदिरामध्ये खूप उत्साह व धर्ममय वातावरण असते. भगवंताचे पूजन, आरती वगैरे होत असते. पूजनाचे वेळी दररोज तत्त्वार्थ सूत्राचे १० अध्याय वाचले जातात. तसेच उत्तम क्षमा, मार्दव, आर्जव, शौच, सत्य, संयम, तप, त्याग, आकिंचन्य व ब्रह्मचर्य या प्रत्येक आत्म्याच्या लक्षणाचे विश्लेषण होते. या १० धर्मामुळे या पर्वाला दशलक्षण म्हणतात. या पर्वात लोक यथाशक्ती धर्म पालन करतात.

२) अष्टान्हिक पर्व – हा पर्व प्रत्येक कार्तिक, फाल्गुन व आषाढ महिन्याच्या अंतीम आठ दिवसात (शुक्ल अष्टमीपासून चतुर्दशीपर्यंत) साजरी करतात. जैन मान्यतेनुसार आठव्या नंदीश्वर द्विपामध्ये ५२ जिनालय आहेत. त्यांची पूजा करण्यासाठी स्वर्गातून देवगण येवून आठ दिवस पूजा करतात. त्या द्विपात मनुष्य जावू शकत नाही. म्हणून प्रतीकात्मक रुपामध्ये लोक त्या काळात पूजा करतात. याच दिवसामध्ये सिद्ध चक्र विधानाचे आयोजनही केले जाते.

नैमित्तिक पर्व

१) अक्षयतृतीया पर्व – प्रतिवर्ष वैशाख शुद्ध तृतीयेला अक्षयतृतीया पर्व साजरा केला जातो. हा पर्व प्राचीन आहे. प्रथम तीर्थंकर वृषभदेव मुनी अवस्थेत सहा महीने मौन धारण करून प्रथमच आहारला निघाले, परंतु युगाच्या आरंभी काळात आहार दान देण्याचे ज्ञान कोणालाही नसल्याने त्यांना ७ महिने ८ दिवसापर्यंत आहार मिळाला नाही, ते विहार करीत करीत हस्तीनापूरला गेले. आहारला निघाल्यानंतर त्यांना दूरूनच पाहून राजा श्रेयांसला आपल्या पूर्व भवाचे स्मरण झाले. त्यानंतर

त्याने श्रद्धा, संतोष, भक्ति वगैरे गुणांनी युक्त होवून नवधाभक्तीपूर्वक आहारदान दिले. ज्या दिवशी मुनी वृषभदेवांचा आहार झाला तो वैशाख शुक्ल तृतीयेचा दिवस होता. त्या दिवशी राजा श्रेयांसाचे घरी भोजन ' अक्षीण ' (कधीही न संपणारे) झाले. म्हणून आजही लोक ' अक्षय तृतीया ' साजरी करतात.

२) रक्षाबंधन – भ. अरहनाथ तीर्थंकरांच्या काळात जेव्हा चार ब्राह्मण मंत्र्यांनी द्वेष भावनेने श्री अकंपनाचार्यादि ७०० मुनींना संघासह जिवंत जाळण्याच्या इच्छेने हस्तिनापूरच्या बाहेर मुनीसंघाच्या चारी बाजूंना आग लावली. सर्व मुनी महाराज आपल्यावरील उपसर्ग समजून आत्मध्यानात मग्न झाले. तेव्हा श्री विष्णूकुमार नावाचे मुनी ' विक्रीया ऋद्धीचे ' धारक होते. वात्सल्याने युक्त होवून ते हस्तीनापूरास आले. आपल्या विक्रीया ऋद्धीने बटु ब्राह्मणाचे रुप बनवून बली मंत्रीकडून आपल्या साठी ३ पावले जमीन मागीतली, बलीने ते मान्य केले. तेव्हा विक्रीया ऋद्धीने मोठे रुप बनवून दोन पावलातच मानुष्योत्तर पर्वतापर्यंत सर्व पृथ्वी पादाक्रांत केली. तिसरे पाऊल बलीच्या सांगण्यावरुन त्याच्या पाठीवर ठेवले. त्यानंतर बलीला बांधून मुनींचा उपसर्ग दूर केला व ते चार मंत्री पद्मराजाच्या भितीने, विष्णूकुमार–अकंपनाचार्य इ. मुनींना शरण येऊन, श्रावक धर्म स्विकारला.

याप्रमाणे पृथ्वीवर अधिकार प्राप्त करून त्याने अकंपनाचार्यादी ७०० मुनींवर आलेला उपसर्ग दूर केला. सर्व लोकांना शांती व सुख प्राप्त झाले. तोंडात धूर जाऊन मुनींना त्रास होत होता म्हणून लोकांनी दुधाच्या पदार्थांचा हलका आहार मुनींना दिला. तो दिवस श्रावण शुक्ल १५ चा होता. त्या दिवसापासून प्रत्येक वर्षी त्यांचे स्मरणार्थ ' रक्षाबंधन ' पर्व प्रारंभ झाला. मुनी रक्षेच्या स्मरण स्वरुप ' धर्मरक्षा संकल्प सूत्र ' हातामध्ये बांधले जाऊ लागले.

३) महावीर जयंती – भ. महावीरांचा जन्म चैत्र शुध्द त्रयोदशीला झाला. त्या दिवशी प्रभातफेरी, मिरवणूक काढतात त्यानंतर प्रभुंचा अभिषेक होतो व रात्री भ. महावीरांच्या जीवनावरील आधारीत कार्यक्रम, संगोष्टी, व्याख्यान इ. होतात.

४) वीरशासन जयंती – भ. महावीरांना केवलज्ञानाची प्राप्ती झाल्यानंतर ६६ दिवसांनी त्यांची पहिली धर्मदेशना राजगृही नगरीच्या विपुलाचल पर्वतावर प्रात:काळी झाली. त्या निमित्ताने प्रतिवर्ष श्रावण कृष्ण प्रतिपदेला वीरशासन जयंती साजरी केली जाते.

५) महावीर निर्वाण दिन (दीपावली पर्व)– भ. महावीरांचे निर्वाण कार्तिक कृष्ण अमावस्येला पहाटे ५ वाजून ५८ मिनीटांनी झाले. तेव्हा चतुर्निकाय देवांनी येऊन त्यांची पूजा केली. दीप लावले. अवघी पावापुरी प्रकाशमान झाली. लोकांनी निर्वाण लाडू चढवले. आपापल्या घरी दीप लावले. मंदीरे सजवली. दीपावली हा प्रकाशाचा व ज्ञानाचा पर्व आहे.

दीपावलीच्या पूर्वी दोन दिवस आधी आपण 'धनत्रयोदशी' साजरी करतो पण वस्तुत: ती धनत्रयोदशी नाही, ती 'ध्यानत्रयोदशी' आहे. त्या दिवशी तीर्थंकर महावीर योग निरोध करून परम शुक्लध्यानामध्ये स्थिर झाले होते. मात्र धनलोभी लोकांनी याचा विपर्यास करून 'धनत्रयोदशी' असे नामकरण करून ते धन पूजा करु लागले.

सायंकाळी गोधूली काळामध्ये (गायी परत येण्याची वेळ) भ. महावीरांचे गणधर (पहिले शिष्य) गौतम स्वामींना कैवल्याची प्राप्ती झाली. याप्रमाणे ही तीथी मोक्ष व केवलज्ञानाशी संबंधीत आहे. दीपावली हा सण भारतीय संस्कृतीला जैन संस्कृतीने दिलेली उत्कृष्ट देणगी आहे.

जैनांचे जितके सण आहेत, त्या सर्वांचा मुलभूत हेतू जेणे करुन आत्म्याची उन्नती होणे हा आहे. हे सगळे पर्व आत्मविकासाची जाणीव करुन देतात. पूर्णत्व प्राप्त करण्याची प्रेरणा देतात.

परिशिष्ट

जैन परंपरासम्मत ' ओम ' चे प्रतीक चिन्ह (प्राचीन लिपीमध्ये)

'जैन' शब्दामध्ये 'ज', 'न' व 'ज' च्या वरती 'ऐ' संबंधी दोन मात्रा असतात. त्याच्या माध्यमातूनच जैन परंपरागत 'ओ' चे चिन्ह बनवले जाते. 'ओम' चे प्रतिक चिन्ह बनविण्याचे विधान खालील प्रमाणे -

१) जैन शब्दाचे पहीले अक्षर 'ज' ला इंग्रजीमध्ये 'जे' (J) लिहले जाते. म्हणून प्रथमत: J लिहा.

२) त्यानतंर ' जैन ' शब्दामध्ये दुसरे अक्षर ' न ' आहे म्हणून ' J ' च्या आत मराठीत ' न ' लिहा.

३) ' जैन ' शब्दामध्ये ' ज ' च्यावर ' ऐ ' संबंधी दोन मात्रा असतात. त्या मात्राचे प्रतिकस्वरुप चन्द्रबिंदू बनवा.

४) त्यानंतर दुसऱ्या मात्राचे प्रतिक म्हणून चंद्रबिंदुच्या उजव्या बाजूला ' रफार ' सारखी आकृती बनवा.

अशा प्रकारे जैन परंपरासम्मत ॐ ही आकृती निर्मित होते.

जैन ध्वज -

जैनध्वज गीत

आदिवृषभ के पुत्र भरत का भारत देश महान ।
वृषभ देवसे महावीर तक करे सुमंगल गान ।।
पंचरंग पाँचो परमेष्ठी युग को दे आशीष ।
विश्व शांतीके लिए झुकाए पावन ध्वज को शीष ।।
जिन की ध्वनी जैन की संस्कृती जग जग को वरदान ।
वृषभदेवसे महावीर तक करे सुमंगल गान ।।
भारत देश महान.... भारत देश महान ।।

जैन धर्मध्वज पाच रंगाचा बनलेला आहे. तांबडा, पिवळा,पांढरा, हिरवा व निळा असे ते पाच रंग आहेत.

त्यात क्रमश: समान प्रमाणात अरुणाभ, पीताभ, श्वेताभ, हरिताभ व गडद निलाभ रंगाच्या आडव्या पट्ट्या असतात. श्वेत पट्टीवर मधोमध स्वस्तिक चिन्ह सुवर्ण अक्षरात अंकीत केलेले असते. स्वस्तिकाची उंची श्वेत पट्टीच्या उंची इतकी असते म्हणून इतर पट्या पेक्षा पांढऱ्या रंगाची पट्टी अधिक रुंद असते.

पाच परमेष्ठींच्या पाच प्रतिमा याप्रमाणे पुढील रंगाच्या असतात-

१) स्फटीक (धवल) २) अरुणाभ ३) पिताभ ४) हरिताभ ५) निलाभ.

हा पाच रंगाचा ध्वज पंचपरमेष्ठींचे प्रतिक तर आहेच, पण त्याच बरोबर एकाअर्थाने याला पंच अणुव्रत व पंच महाव्रताचे प्रतिक मानले जाते.

अणुव्रत श्रावकांसाठी व महाव्रत श्रमणासाठी असते. धवल रंग अहिंसेचा, अरुणाभ रंग सत्याचा, पिताभ रंग अचौर्याचा, हरिताभ रंग ब्रह्मचर्याचा व निलाभ रंग अपरिग्रहाचा द्योतक आहे. पंच परमेष्ठीमध्ये अरिहंत व पंच व्रतामध्ये अहिंसेचे महत्व केंद्रीभूत असल्याने पांढऱ्या (धवल) रंगाला ध्वजाचे केंद्रीभूत स्थान दिले आहे.

२४ तीर्थंकरांचे प्रतिक बीज पद आहे. हे एकाक्षरी बीज मंत्र आहे. यामध्ये २४ तीर्थंकरांचे अस्तित्व मानले जाते. या मंत्राच्या ध्यानांने शारिरीक शक्ती व ऊर्जा प्राप्त होते व कर्म निर्जराही होते.

स्वस्तिक चिन्ह जैन धर्माचे **'आदिचिन्ह'** आहे. स्वस्तिक चतुर्गतिचे

प्रतिक आहे. स्वस्तिकांवर असलेले तीन बिंदू सम्यग्दर्शन, ज्ञान, चारित्र्याचे प्रतिक आहे. तीन बिंदू वरील अर्धचंद्राँकृती सिध्दशिला दर्शविते व त्यावरील बिंदू मुक्त जीवाचा द्योतक आहे.

जैन प्रतिक –

समस्त जैन शासनाचे सारभूत बोध चिन्ह आहे. यामध्ये जैन धर्मानुसार त्रिलोकाचा आकार दाखविला आहे. सर्वात खालचा भाग 'अधोलोक', मधला 'मध्यलोक' व वरचा ' उर्ध्वलोक' होय. स्वस्तिक चिन्ह चतुर्गतिचे प्रतिक आहे. रत्नत्रय सूचक तीन बिंदू , अर्धचंद्राकार सिध्दशीला व त्यावर मुक्त जीवांचा सूचक एक बिंदू आहे. स्वस्तिकाखाली अभय दानाचे सूचक हात असून चौवीस तीर्थंकरांचे सूचक २४ आऱ्यांचे धर्मचक्र व त्यात **'अहिंसा'** शब्द आहे. अभय सर्वत्र सर्वदा अहिंसेतूनच मिळते हा भाव प्रतिकाखाली **'परस्परोपग्रहो जिवानाम्'** हे बोधवाक्य आहे. त्याचा भाव परस्परांचे सहकार्य, हाच जीवांचा उपकार होय.

आपली दैनिक कर्तव्ये

१) सुर्योदयाच्या आधी ब्रह्ममुहूर्तावर उठावे.
२) उठल्यानंतर णमोकार महामंत्राचे जाप्य करावे.
३) सकाळी आई-वडीलांचे व वडीलधाऱ्यांचे चरणस्पर्श करावे व सगळ्यांना जय जिनेंद्र म्हणावे.
४) प्रतिदिन मंदिरामध्ये भगवंताचे दर्शन व स्वाध्याय करावे.
५) प्रतिदिन मंदिरामध्ये दानपेटीमध्ये दान करावे.
६) भोजनाआधी णमोकार मंत्राचे स्मरण करावे.
७) भोजनानंतरही ९ वेळा णमोकार मंत्राचा जाप्य करावा.
८) टी. व्ही. आवश्यकतेनुसारच पहावे.
९) कोणालाही अपशब्द बोलू नये.
१०) वडीलधाऱ्यांना आदरयुक्त वचनांनी बोलावे.
११) सर्वांच्या सोबत प्रसन्न मुद्रेने शिष्टाचारपूर्वक चर्चा करावी.
१२) भाऊ-बहीण किंवा इतर व्यक्तींशी भांडण करू नये.
१३) सायंकाळी/रात्र होण्याआधी भोजन करावे. त्यानंतर अन्न खाऊनये.
१४) रात्री झोपताना आजा-आजी, आई-वडीलांची सेवा करून आशिर्वाद प्राप्त करुन झोपावे.
१५) रात्री निद्रेपूर्वी ९ वेळा णमोकार मंत्राचा जाप्य करावा.
१६) घरामध्ये आलेल्या सर्व पाहुण्यांना **'जय जिनेंद्र'** म्हणावे व हित, मित, मिष्ट वचन बोलावे.
१७) आई-वडीलांची आज्ञा नेहमी मानावी.

जैन दर्शनची मूळ मान्यता

१. जग हे अनादि व अकृत्रिम आहे.

२. जीव अमर आहे. तो परमात्मा बनू शकतो.

३. जीवाचे पुनर्जन्म होते. जीव अनंत आहेत. अनंतानंत जीव वेगवेगळे आहेत.

४. कर्म संयोगाने जीव संसारी आहे.

५. आपण केलेल्या कर्माचे फळ स्वत: जीवालाच भोगावे लागते.

६. कर्मांने रहित झालेला जीव उत्कृष्ठ स्थितीला पोहचून परमात्मा बनू शकतो.

७. लोकातील सर्व द्रव्य स्वभावाने नित्य आहेत. परंतु पर्यायाने अनित्य आहेत.

८. प्रत्येक संसारी जीव स्वत: आपल्या अशुध्द परिणामाने कर्म बांधतो आणि तोच शुध्द परिणामाने कर्माचे नाश करून मुक्त होऊ शकतो.

९. मुक्त जीव अथवा परमात्मा अनंत आहेत. त्या सर्वांची सत्ता वेगवेगळी आहे. कोणी कोणास मिळत नाहीत. सर्व नित्य स्वात्मानंदमध्ये असतात. पुन्हा कधीच संसार अवस्थेला प्राप्त होत नाहीत.

प्रार्थना

जीवन हम आदर्श बनायें, अनुशासन के नियम निभायें ।
वीतराग जिनदेव भजेंगे, जिनवाणी अनुसरण करेंगे ।
परम दिगम्बर मुनि पूजेंगे, उन पर श्रद्धा भक्ती बढायें ।
जीवन हम आदर्श बनायें, अनुशासन के नियम निभायें ।।१।।
सदा बडों की विनय करेंगे, छोटों के प्रति प्रेम रखेंगे ।
सबसे मिलकर नेक बनेंगे, शक्ति एकता की दिखलायें ।
जीवन हम आदर्श बनायें, अनुशासन के नियम निभायें ।।२।।
गुरु उपकार नहीं भूलेंगे, गुरु संकेत से शिक्षा लेंगे ।
विनय नम्रता नहीं भूलेंगे, धीरज समता को अपनायें ।
जीवन हम आदर्श बनायें, अनुशासन के नियम निभायें ।।३।।
रात्रि भोजन नहीं करेंगे, छान के पानी सदा पीयेंगे ।
प्रभु के दर्शन नित्य करेंगे, इनके ही गुणगान को गायें ।
जीवन हम आदर्श बनायें, अनुशासन के नियम निभायें ।।४।।
कभी किसी से नहीं लडेंगे, प्रेमभाव हम सदा रखेंगे ।
दुखियों पर हम दया करेंगे, उनकी सेवा कर सुख पायें ।
जीवन हम आदर्श बनायें, अनुशासन के नियम निभायें ।।५।।
चुगली भी हम नहीं करेंगे, बिना दिये कुछ चीज न लेंगे ।
खोटी संगत सदा तजेंगे, सप्त व्यसन को दूर भगायें ।
जीवन हम आदर्श बनायें, अनुशासन के नियम निभायें ।।६।।

भारती - तत्त्वमाला

बालबोध जैन-धर्म

भाग ३ व ४

बालचंद कॉलेज ऑफ आर्टस् अँन्ड सायन्स सोलापूर • भगवान महावीर स्टडीज सेंटर

लेखक
स्व. श्री. रावजी सखाराम दोशी, सोलापूर

धर्मचंद्रीका ब्र. कंकुबाई धार्मिक पाठ्यपुस्तकमाला
पुष्प ६ वे

आवृत्ती २२] वीरनिर्वाण संवत २५४१ [प्रती-५०००
प.पू. गुरुदेव समंतभद्र महाराज पुण्यतिथी
दि. १८.८.२०१५

बालचंद कॉलेज ऑफ आर्टस् अँन्ड सायन्स सोलापूर • भगवान महावीर स्टडीज सेंटर

Scanned by CamScanner

❖

प्रकाशक :

मंत्री,

रा. ध. चवरे, अकोला

श्री. म.ब्र. आश्रम अंतर्गत

रा. गो. डोणगांवकर, संयोजक

श्री कंकुबाई धार्मिक पाठ्यपुस्तकमाला

कारंजा, जि. वाशिम

❖

मुद्रक :

नारायण ऑफसेट वर्क्स

''नारायण हाऊस'', २२८, टिकेकर रोड,

धंतोली, नागपूर -१२.

❖

मूल्य : रुपये १० फक्त

प्रकाशकीय

प. पू. गुरुदेव समंतभद्र महाराज यांच्या सत्प्रेरणेतून गुरुकुलाची स्थापना झाली. बालमनावर धर्मसंस्कार व्हावेत त्यातून तो बालक सुसंस्कारित होवून त्यांचे जीवन उन्नत व धर्ममय होण्यास मदत होते. हा भाव ठेवून, त्यांनी विद्वानांकडून बालकांनी समजतील अशा भाषेत या पुस्तकाचे प्रकाशन श्री कंकुबाई धार्मिक पाठ्यपुस्तकमालेतर्फे सुरु केले.

प्रस्तुत बावीसावी आवृत्तीचे प्रकाशन करित आहोत. या आवृत्तीच्या प्रकाशनासाठी साधर्मी श्रावक श्राविकांकडून सहयोग प्राप्त झाला. म्हणून वरील पुस्तक अत्यल्प मूल्यामध्ये बालकांच्या हाती देणे शक्य होत आहे. सर्वांना अनेकशः धन्यवाद !

पुस्तकाच्या सुबक व सुंदर छपाईसाठी मे. नारायण ऑफसेट वर्क्स, नागपूर हे धन्यवादास पात्र आहेत.

मंत्री,

श्री. म. ब्र. आश्रम, जैन गुरुकुल,

कारंजा (लाड), जि. वाशिम.

Scanned by CamScanner

अनुक्रमणिका

भाग ३ रा

	पृष्ठ
१. सरस्वतीस्तवन	१
२. अजीव	२
३. पुद्गलद्रव्य	४
४. पंचकल्याणिक	५
५. बारा अनुप्रेक्षा	१०
६. खरे देव – शास्त्र गुरू	१२
७. रत्नत्रय	१३
८. द्रव्यवृक्ष	१६
भाग ४ था	
पंचपरमेष्ठीस्तवन	१७
१. पंचपरमेष्ठी गुण	१७
२. अष्ट मूलगुण	२८
३. सात व्यसने	३०
४. अभक्ष्य	३३
५. बारा व्रते	३५
६. अकरा प्रतिमा	४०
७. तत्त्व आणि पदार्थ	४३
८. आठ कर्मे	५४
९. गुणस्थान	८१

श्री वीतरागाय नमः

जैन बालबोध भाग ३ रा

धडा १ ला

सरस्वतीस्तवन

अज्ञानास समूळ नष्ट करिते सम्यक्त्व उत्पादिते ।
सन्मार्गी रति जोडिते, हृदयिचें मिथ्यात्व जी नाशिते ।।
कर्माचे फल वर्णुनी करितसे चारित्र जी निर्मल ।
वाणी श्रीप्रभुची विमोह हरुनी ती वाढवो मंगल ।।१।।

वसंततिलका

श्रीमज्जिने वितरली निज दिव्यबोधे ।
जी नाशुनि दुरित भक्तजनां सुखा दे ।।
साधू जिला निजहितार्थ सदा स्तवीति ।
देवी सरस्वती जगज्जननी अशी ती ।।
माते ! तुला म्हणति सर्व अनाद्यनन्त ।
स्यान्नश्वरा दिसशि तूं परि या जगांत ।
झालें चतुर्थ समयीं तव जन्म फार ।
देवी ! विनाशहि तसेच अनेक वार ।।
श्रीवर्द्धमान जिन केवलयुक्त झाले ।
श्रीगौतमें तुजसि पूर्ण तदा रचीलें ।
माते ! तरून भवसागर जावयास ।
नौकाच जाहलिस तू अखिला जनांस ।।

त्यांमागुनी तुज विचक्षण सन्मुनींनी ।
तैशी अखंड हृदयीं अपुल्या धरोनी ।
केला तुझा इतर साधुजनीं प्रसार ।
झालें प्रमाण परि तें तव अल्प फार ।।
हे पाहुनि करुण सन्मुनि ते विचारी ।
शास्त्रे अनेक लिहता स्वरोपकारी ।
त्या अंतरी निज धरी, करि तत्प्रसार ।
तो निश्चये शिवपदाप्रत पावणार ।।

धडा २ रा

अजीव

१. अजीव पाच प्रकारचे आहेत –

१. पुद्गल, २. धर्म, ३. अधर्म, ४. आकाश, ५. काल.

१. पुद्गलद्रव्य : ज्यात स्पर्श, रस, गंध आणि वर्ण हे गुण असतात त्यास पुद्गलद्रव्य म्हणतात. पुद्गलद्रव्याचे पुष्कळ भेद आहेत. स्थूल पुद्गल तर डोळ्याने दिसते, परंतु सूक्ष्म पुद्गल दिसत नाही. पुद्गलाच्या सर्वात लहान तुकड्याला, ज्याचा पुनः भेद होत नाही त्यास **परमाणू** म्हणतात. दोन किंवा दोहोंपेक्षा अधिक मिळालेल्या पुद्गल परमाणूस **स्कंध** म्हणतात. शब्द, आकार, उन्ह, सावली, अंधार, चांदणे हे सर्व पुद्गलाच्याच अवस्था (पर्याय) आहेत. स्कंध आहेत.

२.धर्मद्रव्य : जे द्रव्य गमन करण्यास उद्युक्त अशा समस्त जीव आणि पुद्गल यांना एकाचवेळी गमन करण्यास निमित्तमात्र साह्यकारी आहे, त्यास धर्मद्रव्य म्हणतात. जसे: पाणी माशांस चालण्यास साह्यकारी आहे. हे द्रव्य सर्व लोकात व्यापून असते. परंतु आपल्या दृष्टीस पडत नाही. इंद्रियाने ज्ञात होत नाही; गमन करण्यास निमित्तमात्र हेतू (साह्यकारी) आहे. कारण ते अमूर्त आहे.

३.अधर्मद्रव्य : जे द्रव्य गमनपूर्वक स्थिर राहण्यास उद्युक्त अशा समस्त जीव आणि पुद्गल यांना स्थिर राहण्यास निमित्तमात्र हेतू साह्यकारी असते त्यास **अधर्मद्रव्य** म्हणतात. जसे: झाडाची छाया थकलेल्या वाटसरूस विसावा घेण्यास साह्यकारी मात्र होते. हे द्रव्य सर्व लोकास सर्वभस्त (व्यापक) असते परंतु आपल्या डोळ्यास दिसत नाही, कारण ते अमूर्त आहे.

४.आकाशद्रव्य : जे द्रव्य जीवादि सर्व द्रव्यांना एकाचवेळी राहण्यास फक्त निमित्त असते ते आकाशद्रव्य आहे. याचे दोन भेद आहेत. १. लोकाकाश, २. अलोकाकाश. जेथे जीवादि सहा द्रव्ये राहतात यास लोकाकाश म्हणतात व लोकाकाशाचे बाहेरील आकाशास अलोकाकाश म्हणतात. परंतु आकाशद्रव्य फक्त एकच आहे.

५. कालद्रव्य : जे द्रव्य सर्व पदार्थांची अवस्था बदलण्यास निमित्त आहे (सहायता मात्र देते) त्यास कालद्रव्य म्हणतात. व्यवहारात समय पळ, घटका, प्रहर, दिवस, आठवडा, पक्ष, महिना, वर्ष वगैरेस काल म्हणतात. त्या कालाच्या स्थूल–सूक्ष्म अवस्था आहेत. त्यामुळे द्रव्याच्या अवस्थांचे ज्ञान होते.

धर्म, अधर्म व आकाश द्रव्ये एक – एक लोकव्यापी आहेत. कालद्रव्य लोकाकाशाच्या प्रदेशाइतके असंख्यात आहेत. पुद्गल द्रव्य अनंतानंत आहेत.

प्रश्न : १. ज्यामध्ये चैतन्य गुण नाही अशी द्रव्ये किती व कोणती? २. अणु आणि स्कंध यात काय भेद आहे? ३. अंधार, चांदणे, शब्द, दूध, आगगाडी, विमान, वारा, रविवार व झाड ही कोणती द्रव्ये आहेत? ४. कोणती अजीव द्रव्ये सर्व ठिकाणी आढळतात? ५. जर धर्मद्रव्य नसते तर आम्ही चालू शकलो असतो काय? ६. आकाश आणि कालद्रव्यात स्पर्श, रस, गंध, वर्ण हे गुण आहेत काय? ७. लोकाकाशात कोणती द्रव्ये असतात? अलोकाकाशातही काही द्रव्ये आहेत काय? ८. जेथे आम्ही

Scanned by CamScanner

बसतो तेथे आकाशद्रव्य आहे किंवा नाही? ९. सहा द्रव्ये एका ठिकाणी असावीत असा काही नियम आहे काय? १०. ज्या ठिकाणी एक अथवा दोन द्रव्येच असतात असे एखादे स्थान आहे काय?

धडा ३ रा

पुद्‌गलद्रव्य

पुद्‌गलाचे स्पर्श, रस, गंध आणि वर्ण हे गुण नेहमी पुद्‌गलातच आढळतात. पुद्‌गलास सोडून दुसऱ्या कोणत्याही द्रव्यात राहत नाहीत. हे चार गुण प्रत्येक स्थूल आणि सूक्ष्म पुद्‌गलात, परमाणूमध्येही नेहमी मिळून असतात. जसे : पिकलेल्या आंब्यात कोमल स्पर्श आहे, गोड रस आहे, चांगला गंध आहे आणि पिवळा रंग आहे.

जो स्पर्शनेंद्रियाने जाणल्या जातो त्यास स्पर्श म्हणतात. स्पर्श आठ प्रकारचा आहे. स्निग्ध(चिकट), रूक्ष(कोरडा), शीत(थंड), उष्ण (गरम), मृदु (कोमल), कठोर (कठीण), गुरु(जड), लघु(हलका). जसे : तुपाचा स्निग्ध स्पर्श, वाळूचा रूक्ष, पाण्याचा थंड, अग्नीचा उष्ण, लोण्याचा मृदु, दगडाचा कठीण, लोखंडाचा जड आणि कापसाचा हलका स्पर्श असतो. रसनेंद्रियाच्या (जिभेच्या) योगाने जो स्वाद कळतो त्यास रस म्हणतात. रस पाच प्रकारचा आहे. तिखट, कडू, आंबट, मधुर व तुरट. जसेः मिरची तिखट, निंबाची पाने कडू, लिंबू आंबट, दूध मधुर व आवळे तुरट असतात. घ्राणेंद्रियाच्या (नाकाच्या) योगाने जो वास कळतो त्यास गंध म्हणतात. गंधाचे दोन प्रकार आहेत. सुगंध आणि दुर्गंध. जसे : गुलाबाच्या फुलात सुगंध आणि डांबर व घासलेट तेलात दुर्गंध असतो. चक्षु इंद्रियाचा (डोळ्याचा) जो विषय आहे त्यास वर्ण अथवा रंग म्हणतात. तो वर्ण पाच प्रकारचा आहे. काळा, निळा, तांबडा, पिवळा व पांढरा. जसे : कोळश्याचा रंग काळा, पोपटाचा रंग हिरवा,काकवीचा तांबडा, सोन्याचा पिवळा आणि दुधाचा पांढरा आहे. या शिवाय बाकीचे जांभळा,

हिरवा वगैरेही रंग आहेत. परंतु मुख्य व मूळ रंग वरीलप्रमाणे पाचच आहेत. स्पर्श ८, रस ५, गंध २ आणि वर्ण ५ या प्रमाणे सर्व मिळून पुद्‌गलाच्या ४ गुणांचे २० भेद आहेत.

प्रश्न : १. वर्ण आणि स्पर्श यात काय भेद आहे? ज्या वस्तूमध्ये स्वाद असतो त्यामध्ये स्पर्श असतो किंवा नाही? २. ज्यात रूप, रस, स्पर्श असत नाहीत अशी एखादी वस्तू सांगा? ३. रूप आणि रसाचे किती भेद आहेत? खाली लिहिलेल्या वस्तूंत कोणकोणते गुण आहेत? धोंडा, तांबे, द्राक्ष, गवत, दही. ४. वायूमध्ये कसला स्पर्श आहे? ऊन, चांदणे आणि अंधार यात कोणता वर्ण आहे? पाण्यात कोणता गंध आहे आणि तुपात कोणता रस आहे? ५.खाली लिहिलेले गुण कोणकोणत्या इंद्रियांनी जाणले जातात? गोडी,रूक्षता,पिवळेपणा, कडूपणा, मऊपणा. ६.ज्याचा पांढरा वर्ण आहे, चिकट(स्निग्ध) स्पर्श आहे, आंबट रस आहे आणि गंध काहीसा वाईट आहे अशा एखाद्या वस्तूचे नाव सांगा.

धडा ४ था

पंचकल्याणिक

कल्याणिक : तीर्थंकर भगवान् गर्भात आल्यापासून मोक्षास जाईपर्यंत गर्भ, जन्म, तप, केवल व मोक्ष या पाच प्रसंगी स्वर्गातील इंद्र येऊन उत्सव करतात; अशा उत्सवाला कल्याणिक असे म्हणतात.

गर्भकल्याणिक

श्री तीर्थंकर भगवान गर्भात येण्याचे अगोदर सहा महिने सौधर्म व ईशान इंद्र स्वर्गाहून कुबेरास पाठवितो; कुबेर येऊन मोठ्या सुंदर अशा शोभिवंत नगराची रचना करितो; त्यामध्ये अतिशय सुंदर आणि रत्नमयी देवळे, बगीचे, महाल असतात. त्यांना पाहून लोकांना साहजिकच अतिशय आनंद होतो. तेव्हापासून रत्नांची वृष्टी होऊ लागते; आणि देवी मातेची सेवा करतात. मातेला रात्रीच्या शेवटच्या भागात १६ स्वप्ने पडतात. ती

Scanned by CamScanner

येणेप्रमाणे – १. हत्ती, २. बैल, ३. सिंह, ४. स्नान करीत असलेली लक्ष्मी, ५. पुष्पमाळा, ६. पौर्णिमेचा चंद्र, ७. सूर्य, ८. दोन सुवर्ण कलश, ९. दोन मत्स्य, १०. सरोवरातील कमळे, ११. समुद्र, १२. सिंहासन, १३. देवाचे विमान, १४. नागेंद्र भवन, १५. रत्नराशी, १६. अग्निशिखा. माता सकाळी उठून आपल्या पतीस त्यांचे फल विचारते. पती त्यांचे फल असे सांगतात की तुम्हास वीर, तेजःपुंज व त्रैलोक्याचा अधिपती असा पुत्र होईल. मातापित्यांना या गोष्टीपासून आनंद होतो आणि ते तीर्थंकराच्या जन्मापर्यंतचा काळ आनंदाने घालवितात.

जन्मकल्याणिक

ज्यावेळेस श्रीतीर्थंकर भगवंताचा जन्म होतो त्यावेळेस त्यांना मतिज्ञान, श्रुतज्ञान आणि अवधिज्ञान ही तीन ज्ञाने असतात. भगवंताच्या जन्मामुळे तिन्ही लोकांत सर्वांना आनंद होतो, इंद्राचे आसन कंपायमान होऊन त्यायोगे तीर्थंकराचा जन्म झाला असे त्याला कळते. तेव्हा कुबेर एक मोठा सुंदर मायामती हत्ती (ऐरावत) बनवितो. त्याची शोभा उत्तम असते. इंद्र त्या हत्तीवर बसून आपल्या परिवारासहित येतो आणि जयजय शब्द करीत शहरास प्रदक्षिणा देतो. इंद्राणी प्रसूतिघरात जाऊन तीर्थंकराच्या मातेस मायामायी झोप आणते आणि मातेजवळ तसलेच मायामयी मूल ठेवून बालक तीर्थंकरास बाहेर घेऊन येते. व बालकास इंद्राजवळ देते. इंद्र तीर्थंकराचे रूप पाहून तृप्त होत नाही. तेव्हा हजार डोळे बनवितो. पहिला सौधर्म इंद्र तीर्थंकरास नमस्कार करून ओटीत घेतो. दुसरा ईशान इंद्र छत्र धरतो. तिसऱ्या व चौथ्या स्वर्गातील इंद्र चामर ढाळतात. बाकीचे इंद्र जय जय शब्द उच्चारतात. याप्रमाणे चारही प्रकारचे देव मोठ्या आनंदाने आणि मोठ्या उत्सवाने तीर्थंकरास ऐरावत हत्तीवर बसवून मेरु पर्वतावर घेऊन जातात आणि तेथील पांडुक शिलेवर ठेवलेल्या रत्नखचित सिंहासनावर तीर्थंकरास बसवितात. त्या वेळेस अनेक प्रकारची वाद्ये वाजतात. इंद्राणी मंगल गाणे गाते. देवांगना नृत्य करतात. देव हाताहाताचे अंतराने उभे

राहून क्षीरसमुद्रातून कलश भरून आणतात. इकडे सौधर्म आणि ईशान इंद्र त्या पाण्याने तीर्थंकराचा अभिषेक करतात. त्या नंतर तीर्थंकरास वस्त्राभूषणे घालून तशाच उत्सवाने परत आणतात. इंद्र त्या बालकास आईच्या ओटीत देतो आणि त्यांची सेवा करण्यासाठी कुबेरास ठेवून आपण आपल्या ठिकाणी निघून जातो.

दीक्षाकल्याणिक

तीर्थंकराच्या जन्माचा उत्सव झाल्यानंतर तीर्थंकर आपल्या वयाच्या आठव्या वर्षी श्रावकाची बारा व्रते धारण करतात. बालपण व तरुणपण सुखोपभोगात घालवितात. वयात आल्यावर त्यांना वैराग्य उत्पन्न होते आणि ते बारा अनुप्रेक्षांचे चिंतवन करतात. हे ब्रह्मस्वर्गातील लौकांतिक देवांना समजताच ते खाली प्रभूजवळ येतात प्रभूला तीन प्रदक्षिणा देऊन नमस्कार व पुष्पवृष्टी करून प्रभूच्या वैराग्य भावनेची पुढीलप्रमाणे स्तुती करतात– ''हे प्रभो! आपण जो दीक्षा घेण्याचा विचार केला आहे तो फार स्तुत्य आहे. धर्मप्रवर्तनाचे काम आपल्या शिवाय दुसरा कोण करू शकेल? धन्य आहे आपल्या वैराग्यवृत्तीची?'' याप्रमाणे नानाप्रकारे स्तुति व पूजन करून परत जातात. नंतर चार प्रकारचे देव आपआपल्या वाहनांवर बसून येतात. तेथे तीर्थंकराचा अभिषेक करून त्यांना उत्तम वस्त्रे व अलंकार घालून रत्नाच्या पालखीत बसवून वनात घेऊन जातात. तेथे सिंहासनावर प्रभूला बसवितात. प्रभु २४ प्रकारच्या परिग्रहांचा त्याग करितात आणि पद्मासन घालून श्री सिद्धाला नमस्कार करून पंचमुष्टी लोच करितात. तसेच २८ मूलगुण ग्रहण करतात; यावेळी त्यांना ७ वे गुणस्थान असते. तीर्थंकरानी लोच केलेले केस इंद्र उचलून एका रत्नाच्या डबीत घालतो आणि ते क्षीरसमुद्रात नेऊन टाकतो नंतर इंद्रादि देव आपल्या ठिकाणी निघून जातात. तप करू लागल्यावर लवकरच प्रभूंना चवथे मनःपर्ययज्ञान होते. याप्रमाणे दीक्षाकल्याणिकाचा उत्सव होतो.

Scanned by CamScanner

केवलज्ञानकल्याणिक

तपाच्या प्रभावाने सातव्या गुणस्थानापासून पुढे क्रमाने चढत ते तेराव्या गुणस्थानात प्रथमतःच ते चार घातिकर्मांचा नाश करतात, तदनंतर प्रभु जेव्हा तेराव्या गुणस्थानाला चढतात, त्यावेळी त्यांना अनन्त ज्ञान, अनंत दर्शन, अनंतवीर्य आणि अनंत सुखांनी सहित ईश्वरपणा प्राप्त होतो. यावेळी स्वर्गात इंद्राचे आसन कंपायमान होते आणि त्यांना अवधिज्ञानाने तीर्थंकरास केवलज्ञान झालेले कळते. इंद्र सिंहासनावरून खाली उतरून सात पावले पुढे चालून स्वामीला परोक्ष नमस्कार करतो, ते पाहून इंद्राणी असे करण्याचे कारण विचारते. तेव्हा तीर्थंकरास केवलज्ञान झाले असे इंद्र सर्व सभेला सांगतो. इकडे कल्पवासी देवांच्या येथे घंटानाद होऊ लागतो, ज्योतिष्कवासींच्या येथे सिंहनाद सुरू होतो. भवनवासींच्या येथे शंखनाद होऊ लागतो आणि व्यंतरवासींच्या येथे भेरी वाजू लागतात. इंद्र प्रभूंच्या दर्शनाला जाण्यासाठी सर्वांनी तयारी करावी म्हणून पटह वाजवितो. तद्नंतर सर्व देव आपआपल्या विमानात बसून निघतात. इंद्र कुबेरास प्रभु असलेल्या जागी समवशरण रचण्याचा हुकूम करतो. समवशरण अनेक तऱ्हेच्या चित्रविचित्र तोरण, पताका, झालरी यांनी सजविलेले असते. त्यात बसण्यासाठी १२ विभाग केलेले असतात आणि त्यात क्रमानेक १.मुनी, २.कल्पवासी देवी, ३.आर्थिका, ४.ज्योतिष्कवासी देवी, ५.व्यंतर देवी, ६.भवनवासी देवी, ७.भवनवासी देव, ८.व्यंतर देव, ९.ज्योतिष देव, १०.कल्पवासी देव, ११.मनुष्ये व १२.पशु बसतात; यांस १२ सभा म्हणतात. समवशरणात सर्वजण आल्यानंतर इंद्र तीर्थंकराची स्तुती करून नमस्कार करतो व अष्ट द्रव्यांनी पूजा करतो. जमलेल्या सभेत सर्वांना समजेल अशा दिव्यध्वनीने प्रभूकडून धर्माचा उपदेश दिला जातो. या उत्सवात केवलज्ञानकल्याणिक म्हणतात.

निर्वाणकल्याणिक

तीर्थंकर आपल्या केवलज्ञानाने तीन लोकांतील संपूर्ण चराचर पदार्थ

ज्याप्रमाणे जाणतात, त्याचप्रमाणे भव्य जीवांना हिताचा उपदेश देतात. संसारापासून भयभीत झालेल्या भव्यलोकांना मोक्षमार्गाकडे वळवितात. याप्रमाणे प्रभू उपदेश करून तिसऱ्या शुक्लध्यानास प्रारंभ करून चौदाव्या गुणस्थानात येतात व तेथे चार अघाती कर्मांचा पूर्णपणे नाश करून शेवटच्या समयानंतर ते मोक्षास जातात. त्यावेळी ४ प्रकारचे देव आपापल्या विमानावर बसून प्रभूच्या निर्वाणकल्याणिकासाठी येतात. प्रभूचे शरीर कापरासारखे विघटून जाते. नखे आणि केस राहतात, ते इंद्र घेऊन त्यांचे नवीन शरीर बनवितात; आणि त्याची पूजा करून ते पालखीत ठेवतात. नंतर चंदन, अगर कापूर आणून त्यात ते बनविलेले शरीर ठेवतात आणि अग्निकुमार त्या चितेस नमस्कार करून आपल्या मुकुटाचा स्पर्श करतो त्या योगाने तेथे अग्नी लागतो. शरीर दहन होऊ लागते म्हणजे त्याचा चोहोकडे सुगंध सुटतो. सर्व देव जयजयकार करतात. जळून राहिलेले भस्म इंद्र कपाळास लावून वंदना करतात. आणि ती जागा पवित्र झाली असे समजून त्या स्थानाची पूजा करतात. यास निर्वाण-कल्याणिक म्हणतात.

प्रश्न : १. कल्याणिक म्हणजे काय? कल्याणिके किती होतात? २. गर्भ कल्याणिकाचे वर्णन थोडक्यात सांगा? ३. सोळा स्वप्नांची नावे सांगा? ४. तीर्थंकरास जन्मतःच किती ज्ञाने असतात? ५. मेरूपर्वतावर नेताना तीर्थंकरास कशावर बसवितात? व तेथे नेऊन त्यांना काय करतात? ६. तीर्थंकर श्रावकाची व्रते केव्हा घेतात? ७. तीर्थंकरास वैराग्य उत्पन्न झाल्यावर त्यांची स्तुती कोण येऊन करतात? व काय म्हणतात? ८. दीक्षा घेताना तीर्थंकर कोणत्या गोष्टी करतात? ९. तेरावे गुणस्थान कसे प्राप्त होते? त्यावेळेस कोणकोणते गुण प्रगट होतात? १०. बारा सभेत कोण कोण असतात? ११. सभेत तीर्थंकर काय करतात? १२. तीर्थंकर मोक्षास गेल्यावर इंद्र कोणता विधी कशा रीतीने साजरा करतात?

Scanned by CamScanner

धडा ५ वा

बारा अनुप्रेक्षा

चाल – (प्रातःकाळी थंडगारसा)

१. अनित्यानुप्रेक्षा

जीवित असुनी जलबुद्बुदसम विषय, राज्य, धनराशी ।
स्थिर नच जीवा ! ऐसें मानी कारण संसारासी ॥१॥

२. अशरणानुप्रेक्षा

जनक, जननी, सुत, युवती, रक्षति, संसारीं नच कोणी ।
अदय[१] काळ तुज भक्षिल केव्हां नियम नसे हे जाणी ॥२॥

३. संसारानुप्रेक्षा

लक्ष चौऱ्यांशी योनीमार्जी, जीव घेउनी वेष ।
सूत्रधारसम[२] फिरे न त्यासी मिळे सुखाचा लेश ॥३॥

४. एकत्वानुप्रेक्षा

स्मशानभूपर्यंत अंती हे येति आप्तगण सारे ।
तुझ्यासर्वे तव देह न येई वंदू किती जीवा ! रे ॥४॥
कर्ता अससी शुभाशुभाचा भोक्तक्ता सुखदुःखांचा ।
तूंच एकटा; यास्तव पाळी जिनधर्मची जो साचा ॥५॥

५. अन्यत्वानुप्रेक्षा

देह न अपुला असे खरोखर सांग दुजा तव कोण ।
लक्ष्मी चंचल बांधव असति दुजे उघड हे जाण ॥६॥

६. अशुचित्वानुप्रेक्षा

रुधिरमांसयुत मलखनि[३] नश्वर अशुचि[४] असे हा देह ।
निजरूपासी[५] त्यजुनि व्यर्थ कां करिसी यावर मोह ॥७॥

१. दुष्ट काळ, २. नाटकात सोंग घेणारी, ३. मलाची खाणी, ४. अपवित्र, ५. आपल्या स्वरूपास,

७. आस्त्रवानुप्रेक्षा

अधोगमन[१] करि वारिधिमाजी[२] सलिलपूर्ण[३] जलयान[४] ।
तैसें मनवचनकायें आत्मा कर्मग्रहण करून ॥८॥

८. संवरानुप्रेक्षा

गुप्ति[५] समिती[६] [७]धर्मानुप्रेक्षा[८]; परीषह[९] यांहिं निरोध[१०] ।
कर कर्माचा नूतन तेणें तुटेल हा भवबंध ॥९॥

९. निर्जरानुप्रेक्षा

पूर्वबद्धकर्माचा[११] क्षय करि रत्नत्रयसुतपाने[१२] ।
साध्य करिं बा चिद्रूपासी[१३] धर्मशुक्ल शुभध्यानें ॥१०॥

१०. लोकानुप्रेक्षा

स्वर्ग–मध्य–पाताळ भेद हे असति जगाचें तीन ।
चिरसुख न मिळें यामधिं मनुजा जन्म–मृत्युचें स्थान ॥११॥

११. बोधिदुर्लभानुप्रेक्षा

दुर्लभ नरतनु असें तयाहुनि अतिदुर्लभ जिनधर्म ।
मिळतां तुजसी का नच यतसी[१०] दहन कराया धर्म ॥१२॥

१२. धर्मानुप्रेक्षा

सुरतरु[१४] सम जो पुरवि मनोरथ तारक या संसारीं ।
रत हो संतत त्या जिनधर्मी मिळेलें मम शिवनारी[१५]॥ १३॥

१. खाली जाणे, २. समुद्रामध्ये, ३. पाण्याने भरलेली, ४. नाव (नौका)५. मन, वचन आणि शरीर यास ताब्यात ठेवणे., ६. इतरांनी पीडा न होईल अशा सावधगिरीने वागणे., ७. आत्म्याची उन्नति ज्या मार्गाने होईल ते गुण स्वीकारणे., ८. चिंतवन करणे., ५. कष्ट सहन करणे., ९. रोकणे, १०. पूर्वी बांधलेल्या कर्माचा, ११. उत्तम तप.ने, १२. आत्मस्वरूप, १३. प्रयत्न करणे, १४. कल्पवृक्ष, १५. मुक्ती (मोक्ष) रूपी स्त्री.

Scanned by CamScanner

धडा ६ वा

खरे देव-शास्त्र गुरु

जे वीतराग, सर्वज्ञ आणि हितोपदेशी आहेत त्यांना खरे देव म्हणतात.

जे भूक, तहान, झोप, जन्म, मरण, जरा, रोग, गर्व, भय, राग, द्वेष, मोह, चिंता, रति, अरति; खेद, घाम, आश्चर्य या अठरा दोषांनी रहित आहेत त्यांना वीतराग म्हणतात.

जे लोकातील सर्व पदार्थांना त्यांच्या सर्व अवस्थेसह पाहतात आणि जाणतात त्यांना सर्वज्ञ म्हणतात. अर्थात् संसारात असा एकही पदार्थ नाही की ज्याला सर्वज्ञ भगवान् जाणत नाहीत.

जे सर्व जीवांना हिताचा उपदेश देतात त्यांना हितोपदेशी म्हणतात.

वीतराग, सर्वज्ञ आणि हितोपदेशी देवांनाच अरिहंत, जिनेंद्र, तीर्थंकर, परमेष्ठी वगैरे पुष्कळ नावे आहेत.

खरे शास्त्र

जे अरिहंत देवांनी सांगितलेले आहे, ज्याचे कोणीही खण्डन करू शकत नाही, ज्यात कोणताही विरोध येत नाही, ज्यात तत्त्वांचा उपदेश आहे; ज्याचे शिकण्याने, शिकविण्याने आणि ऐकण्याने, ऐकविण्याने जीवांचे कल्याण होते व जे खोट्या मार्गाचा नाश करणारे आहे, त्यास खरे शास्त्र म्हणतात. याला आगमही म्हणतात.

खरे गुरू

जे पाच इंद्रियांच्या विषयांपैकी एकाही विषयाची लालसा ठेवीत नाहीत, जे त्रस आणि स्थावर जीवांच्या हिंसेपासून दूर राहतात, जे सर्व प्रकारच्या आरंभ आणि परिग्रहापासून रहित आहेत, जे नेहमीं शिकतात आणि शिकवितात, आपल्या आत्म्याचे चिंतवन करतात आणि धर्मध्यान व शुक्लध्यान यात लीन राहतात त्यांना खरे गुरू म्हणतात. अशा गुरूंनाच साधू, मुनी, यती, तपस्वी वगैरे म्हणतात.

प्रश्न १- एका देवाजवळ एक शस्त्र आहे आणि एक स्त्री आहे;

एका शास्त्रात जीव हिंसेचा उपदेश आहे आणि एका ठिकाणी एका गोष्टीस चांगले म्हटले आहे आणि दुसऱ्या ठिकाणी त्याच गोष्टीस वाईट म्हटले आहे; एका गुरुजवळ बसण्यासाठी घोडा आहे आणि तो जेथे जातो तेथे लोकांकडून पादपूजा करून घेतो आणि नजराणा घेऊन भोजन करतो, तर हे खरे देव, शास्त्र-गुरू आहेत किंवा नाहीत ते सांगा? जर नाहीत तर का नाहीत? २. खऱ्या देवासाठी कोणकोणत्या गोष्टींची जरूरी आहे? ज्या देवांस सतरा दोष नाहीत परंतु एक दोष आहे तर तो खरा देव आहे की नाही ते सांगा? ३. सर्वज्ञ कोणास म्हणतात? सर्वज्ञांनी सांगितलेले शास्त्रच का खरे आहे? हे पुस्तक शास्त्र आहे किंवा नाही? ४. वीतराग आणि हितोपदेशी यात काय भेद आहे? वीतराग हाच हितोपदेशी कसा होऊ शकतो? ५. खऱ्या गुरूचे स्वरूप सांगा? पाठशाळेत नीतिशास्त्र, धर्मशास्त्र, गणित, व्याकरण शिकविणारे खरे गुरू आहेत किंवा नाहीत?

धडा ७ वा

रत्नत्रय

सम्यग्दर्शन,सम्यग्ज्ञान व सम्यक्चारित्र या तिहींच्या एकतेला रत्नत्रय म्हणतात. याचे निश्चयरत्नत्रय व व्यवहाररत्नत्रय असे दोन भेद आहेत.

निश्चय रत्नत्रय

आत्म्याच्या स्वरूपावर श्रद्धा ठेवणे यास निश्चय सम्यग्दर्शन म्हणतात. आत्म्याच्या स्वरूपाचे ज्ञान होणे यास निश्चय सम्यग्ज्ञान व आत्म्याच्या स्वरूपात लीन राहणे यास निश्चय सम्यक्चारित्र म्हणतात.

व्यवहार रत्नत्रय

व्यवहार सम्यग्दर्शन

व्यवहार सम्यग्दर्शन - खरे देव, खरे गुरू व खरे शास्त्र यावर आठ अंगांनी सहित, तीन मूढतांनी रहित व आठ प्रकारच्या गर्वांनी रहित अशी

Scanned by CamScanner

श्रद्धा ठेवणे यास सम्यग्दर्शन म्हणतात. अरिहंत देवांनी ज्या धर्माचा उपदेश केला आहे त्या **धर्माप्रमाणे** वागणारे जे गुरू आहेत, आणि गुरूंनी सात **तत्त्वांचे** वर्णन **ज्या शास्त्रांत** सांगितले **आहे, ती तत्त्वे व तो धर्म यावर** श्रद्धा ठेवणे हे व्यवहार सम्यग्दर्शन होय.

आठ अंगे

१. जिनेश्वरांनी सांगितलेल्या तत्त्वांबद्दल शंका न ठेवणे यास **निःशंकित अंग** म्हणतात. २. संसारसुखाची इच्छा न बाळगणे यास **निःकांक्षित अंग** म्हणतात. ३. हा आपला देह जरी अपवित्र आहे तथापि रत्नत्रय धर्माने तो आपण पवित्र करू शकतो, अशा व्रती, साधूंच्या शरीराची आपण किळस न करणे यास **निर्विचिकित्सा अंग** म्हणतात. ४. खोट्या मार्गाविषयी व खोट्या मार्गाने वागणाऱ्या लोकांविषयी आपण मनवचनकायेने प्रशंसा, स्तुती वगैरे न करणे यास **अमूढदृष्टी अंग** म्हणतात. ५. अज्ञानपणामुळे **जैन** धर्माची कोठेही निंदा होत असेल तर ती दूर करणे यास **उपगूहन अंग** म्हणतात. ६. सम्यग्दर्शन किंवा सम्यक्चारित्र यापासून जर कोणी चलायमान होत असेल तर त्याला त्या धर्मामध्ये उपदेश देऊन स्थिर करणे यास **स्थितीकरण अंग** म्हणतात. ७. आपल्या धर्मबंधूंचा कपट सोडून योग्य आदरसत्कार करणे यास वात्सल्य अंग म्हणतात. ८. जगात जो अज्ञानरूपी अंधःकार पसरला आहे तो शक्य त्या प्रयत्नांनी दूर करून जगात जैनधर्माचे महत्त्व वाढविणे यास **प्रभावना अंग** म्हणतात. ही प्रभावना जिन पूजा, प्रतिष्ठा शास्त्रदान, विद्या शिकविणे, धर्माचा उपदेश देणे इत्यादि कृत्यांनी होते. याप्रमाणे आठ अंगांनी युक्तअसे सम्यग्दर्शन पाळले पाहिजे. अंगरहित सम्यग्दर्शन पूर्ण म्हटले जात नाही.

तीन मूढता

मूढता– देव, गुरू, शास्त्र, रत्नत्रय, तत्त्वे, द्रव्ये या बाबत विपरीत मान्यतेला मूढता म्हणतात.

१. गंगा, यमुना इत्यादि नद्यांत स्नान करणे, पर्वतावरून पडणे,

अग्नीत प्रवेश करणे व या कृत्यांना धर्म मानणे यास **लोकमूढता** म्हणतात. अन्य धर्मवाले लोक अशा या गोष्टी करतात त्यांचे पाहून आपणही तसे करणे हा **मूढपणा** होय. २. आपणास मुलगा व्हावा, अथवा पैसे मिळावेत या इच्छेने रागद्वेषांनी मलिन अशा देवतेची गुरूची पूजा वगैरे करणे यास **देवमूढता** म्हणतात. ३. आरम्भ व परिग्रह ठेवणारे, अंगास राख लावणारे, जटा वाढविणारे जे पाखंडी साधू असतील त्यांना पूज्य मानणे यास **पाखण्डी मूढता** म्हणतात.

या प्रमाणे सम्यग्दर्शन धारणं करणाऱ्याने या तीन मूढतांचा त्याग करावा. (मूढता म्हणजे अज्ञान, मूर्खपणा होय.)

आठ मदाचा त्याग – ज्ञान, पूजा, कुल, जाती, शक्ती, संपत्ती, ऋद्धि, तप व शरीर या आठ प्रकारच्या गोष्टींविषयी गर्व करणे, मी शहाणा आहे, मी शक्तिमान आहे, मोठा आहे इत्यादि प्रकारे गर्व करणे हा आठ प्रकारचा गर्व आहे. सम्यग्दृष्टी जीवाने असा गर्व करू नये.

सम्यग्दर्शन फल : सम्यग्दर्शन हा धर्माचा मूळ पाया आहे. सम्यग्दर्शन ज्यास असते त्या मनुष्यास अथवा स्त्रीस नरकगती तिर्यंच गती, स्त्रीपणा, नपुंसकत्व प्राप्त होत नाही, आणि दुष्कुलात उत्पन्न होत नाहीत. ते स्वर्गात देव होतात व क्रमाक्रमाने लवकरच मोक्षास जातात.

व्यवहार सम्यग्ज्ञान

वस्तूचे स्वरूप जसे आहे तसे जाणणे यास सम्यग्ज्ञान म्हणतात. संशय, विपरीतपणा व अनध्यवसाय या तीन दोषांनी रहित जे ज्ञान असते ते सम्यग्ज्ञान होय.

व्यवहार सम्यक्चारित्र

संसारावरील मोह कमी झाल्यावर सम्यग्दर्शनाची प्राप्ती होते. सम्यग्दर्शन झाल्याबरोबर ज्ञानामध्ये खरेपणा येतो. अशा अवस्थेत जीव रागद्वेषादिक विकारांचा नाश होण्यासाठी जे चांगले आचरण करू लागतो त्यास सम्यक्चारित्र म्हणतात. श्रावकांची बारा व्रते पाळल्याने श्रावकांचे

Scanned by CamScanner

सम्यक्चारित्र होते व अठ्ठावीस मूलगुण वगैरेंच्या पालनाने मुनींचे सम्यक्चारित्र होते.

प्रश्न : १. व्यवहार सम्यग्दर्शनाचे स्वरूप सांगा? २. निःकांक्षित अंग व प्रभावना अंग कशास म्हणतात? ३. मूढता किती आहेत व लोकमूढता कशास म्हणतात? ४. चारित्र कां पालन करावयाचे असते? ५. सम्यग्दर्शनाचे काय फळ आहे? ६. निश्चय रत्नत्रय कशास म्हणतात?

द्रव्यवृक्ष

- द्रव्य
  - जीव
    - मुक्त
    - संसारी
      - त्रस
        - द्वीन्द्रिय, त्रीद्रिंय, चतुरिंद्रिय, पंचेंद्रिय
          - संज्ञी
            - देव, मनुष्य, नारक, तिर्यंच
              - आर्य, म्लेच्छ
              - जलचर, स्थलचर, नभचर
          - असंज्ञी
            - तिर्यंच
              - * जलचर, स्थलचर, नभचर
      - स्थावर
        - पृथ्वीकायिक, अपकायिक, तेजकायिक, वायुकायिक, वनस्पतिकायिक
  - अजीव
    - पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश व काल
      - लोकाकाश, अलोकाकाश

* तिर्यंच संज्ञी-असंज्ञी दोन्ही तऱ्हेचे असतात आणि दोहोंतही जलचर आदि भेद आहेत.

जैन बालबोध भाग ४ था

पंचपरमेष्ठी-गुण

अंजनी गीत : दूर करोनी भवतापाला । पापे नेई जो विलयाला ।।
विबुधार्चित[1] त्या अर्हत्प्रभूला । नमितो मी भावे ।।१।।

आर्या : अनुकंपा रस भरला, यद्रूपी[2] त्या जिनेंद्र सद्धर्मा ।
मी निर्ग्रंथ गुरूतें,मानिन वरि[3] ज्यास सुखद मुक्तिरमा[4] ।।२।।
न च जाणता गुणाला, पदार्थ सारे समान जगति पहा ।
मानिति जनता म्हणुनी,वदतो परमेष्ठिच्या गुणांस महा ।।३।।
रागान्वित देवांसी, तारक जो मानि धर्म हिंसेत ।
विषयासक्त गुरूतें, सेवी संसारि तो फिरे सतत ।।४।।

धडा १ ला

पंचपरमेष्ठी-गुण

परमेष्ठी : जे जिवास हितरूप असल्यामुळे परम इष्ट आहेत ते परमेष्ठी होत. हे पाच आहेतः १. अरिहंत, २. सिद्ध, ३. आचार्य, ४. उपाध्याय आणि ५. साधु.

अरिहंत : ज्यांची ज्ञानावरणीय, दर्शनावरणीय, मोहनीय व अंतराय ही चार घातिकर्मे नाश पावली आहेत त्यांना अरिहंत भगवान म्हणतात. ते ४६ गुणांनी युक्त व १८ दोषांनी रहित असतात.

१. विद्वानांकडून पूजनीय, २. ज्यांच्या स्वरूपात, ३. वरते, ४. मोक्षरूपी स्त्री.

अरिहंताचे ४६ गुण

आर्या : **चौतीस अतिशययुत शुभ, आठ गणी प्रातिहार्य देवाचे।**
मिळुनि अनंत चतुष्टय, छेचाळीस दिव्य मूलगुण साचे ॥

३४ अतिशय, ८ प्रातिहार्य आणि ४ अनन्त-चतुष्टय मिळून ४६ गुण होतात. ३४ अतिशयामध्ये १० अतिशय जन्मतःच असतात. १० केवलज्ञान झाल्यावर होतात आणि १४ देवकृत असतात.

जन्माच १० अतिशय

सौंदर्ययुत सुगंधित, घर्मोदकमलविकारता[1] रहित ।
प्रियहित वचन अतुलबल दुग्धासम[2] रुधिर[3] पावर्ते श्वेत ॥१॥
दशशत अष्टाधिकहि, शोभतसे लक्षणें रुचिर[4] देह ॥
समचतुरस्त्रान्वित तो निपजे यद्दिव्यता बघुनि मोह ॥२॥
वज्रवृषभनाराचें, युत अतिशय त्या जिनेन्द्र जन्माचें ॥
दश जाणावे विबुधे, जे असती पापपंकहर साचें ॥३॥

अर्थ : १. सुंदर शरीर, २. अति सुगन्धित शरीर, ३. घाम रहित शरीर, ४. मलमूत्ररहित शरीर, ५. हितकारक, थोडे व प्रिय भाषण, ६. अतुल बल, ७. दुधासारखे पांढरे रक्त, ८. शरीरावर १००८ शुभ लांछने (चिन्हे), ९. समचतुरस्त्र संस्थान (योग्य प्रमाणात शरीराचा आकार असणे), १०. वज्रवृषभनाराच संहनन (हाड, वेष्टन आणि खिळे वज्रमय असणे), हे दहा अतिशय अरिहन्त भगवंतास जन्मतःच प्राप्त होतात.

---

१. घाम, २. दुधासारखे, ३. रक्त, ४. सुंदर

केवलज्ञानाचें १० अतिशय

चाल - जाऊ कामाला

अतिशय दश साचे[1] प्रभूच्या केवलज्ञानाचे ॥धृ.॥
सुभिक्षता शतयोजनि[2] नांदे, जिथें स्थान विभुचें ॥१॥
विहारगगनी[3] असें चतुर्मुखि दर्शन यत्तनुचें ॥२॥
वैरभाव पशु सोडुनि जोडिति, नातें प्रेमाचें ॥३॥
न च उपसर्गही ग्रहण न त्यासी कवलाहारांचें ॥४॥
न च वाढति नख केश प्रभुत्वहि, समस्तविद्येचें ॥५॥
छायारहित शरीर तयांचें, स्थिरत्व नयनांचे ॥६॥

अर्थ - १. ज्या ठिकाणी केवली - भगवान असतात त्यांचे चारी बाजूला शंभर योजनपर्यंत सुभिक्ष असणे, २. आकाशातून अधर गमन होणे, ३. चारी बाजूला मुख (चेहरा) दिसणे, ४. दयावान असणे, ५. उपसर्ग न होणे, ६. कवल (ग्रास) आहार न घेणे, ७. सर्व विद्यांचे स्वामी, ८. नख व केश न वाढणे, ९. डोळ्यांच्या पापण्या न लवणे, १०. शरीराची छाया न पडणे, हे दहा अतिशय प्रभूंना केवलज्ञान होते त्यावेळी प्रगट होतात.

देवकृत १४ अतिशय

चाल - भूपती खरे ते वैभव...

हे अतिशय चौदा स्वर्गाहून येवोनि ॥धृ.॥
प्रभु समवशरणिं सुर करिति मुदित होवोनी ॥धृ.॥
जिनमुखाब्जांतुनी[4] अर्ध-मागधी भाषा ।
ही निघे निश्चये तोडी जी भव पाशा ॥१॥

---

१. प्रभाव, २. शंभर योजन, ३. आकाशगमन, ४. जिनमुखकमलांतून

Scanned by CamScanner

मित्रता वसतसे, अखिल जिवांच्या स्वान्ती[१] ।
हो धवलित साऱ्या दिगंगना[२] नभ जगतीं ।।२।।
ये सर्व ऋतूतील पुष्प फलें वृक्षाला ।
जणु नन्दन-वन हें भासें अखिल जनाला ।।३।।

(चाल – हो निर्मल झडकरि तेव्हा ही मही)

पदतलिं निर्मिति हेमाब्जा[३] देवही।
नभ[४] भरुनि जाय जयघोषें सर्वही ।।
संचार करी हा पवन सुगन्धि स्वैर।।
गंधोदकवृष्टि करिती मोदें अमर ।।४।।
निष्कंटक होई सत्व् ती भूबाला ।
ही सृष्टिवधू करि नृत्य मुदें त्या कालां ।।५।।
प्रभु पुढती चालें धर्मचक्र या जगतीं ।
छत्रादिक द्रव्यें शोभतसे यन्मूर्ती ।।६।।

अर्थ – १. अरिहंत भगवंताची अर्धमागधी भाषा असते, २. संपूर्ण जीवांमध्ये परस्पर मैत्री असणे, ३. दिशा निर्मल होणे, ४. आकाश निर्मल होणे, ५. सर्व ऋतुमधील फूले, फळे व धान्ये वगैरे त्या वेळीं येणे, पिकणे, ६. एक योजनपर्यंत जमीन दर्पणसारखी निर्मल होणे, ७. चालताना प्रभूंच्या पायाखाली सुवर्ण कमल असणे, ८. आकाशात जय जय ध्वनी होणे, ९. मंद व सुगन्धित वारा वाहणे, १०. सुवासिक जलवृष्टी होणे, ११. पवनकुमार देवाकडून जमीन साफ होणे, १२. सर्व जीवांना आनंद होणे, १३. प्रभूंच्या पुढे धर्मचक्र चालणे, १४. छत्र, चामर, घंटा आदि आठ मंगल द्रव्ये बरोबर राहणे, हे देवकृत १४ अतिशय आहेत. याप्रमाणे अरिहन्त प्रभूला सर्व मिळून ३४ अतिशय होतात.

---

१. अंतःकरणात, २. दिशारूपी स्त्रिया, ३. सुवर्णकमले, ४.आकाश

आठ प्रातिहार्य

शिखरिणी वृत्त

अशोकाच्या खाली कनकमय[१] सिंहासनिं बसे ।
प्रभूची ही मूर्ती उदित[२] दिननाथासम[३] दिसे ।।
त्रिलोकाची शोभा हरण करि जें सुंदर महा ।
जिनाच्या तें शीर्षावरि[४] फिरति छत्रछत्र पहा ।।१।।

आर्या – **तनु[५] मागें भामण्डल शोभें विधुकान्ति[६] जे करी हरण।**
धर्म कथनिं पटू[७] निघते वाग्देवी-वन्दन-नीरजांतून[८] ।।२।।

चामरवृत्त – **देव पुष्पवृष्टितें करती नम्र होउनी ।**
यक्ष ढाळितातिं चामरे मुदें पहा जनीं ।।
दुंदुभी नभी जना वदावया रवा[९] करी ।
श्रीजिनास त्या भजा अशेष कर्म जो हरी।।३।।

अर्थ – १. अशोकवृक्ष, २. रत्नाचे सिंहासन, ३. प्रभूच्या डोक्यावर तीन छत्रे, ४. प्रभूच्या पाठीमागे भामण्डल असणे, ५. प्रभूच्या मुखांतून अक्षररहित दिव्यध्वनी निघणे, (सर्व जीवांच्या समजण्यात येणारी सुंदर अनुपम वाणी), ६. स्वर्गातील देवांकडून पुष्पवृष्टि होणे, ७. यक्ष देवांकडून ६४ चामरे ढाळणे, ८. दुंदुभि वाजणे. ही आठ प्रतिहार्ये आहेत.

अनंत चतुष्टय

आर्या – **सुख बोध वीर्य दर्शन असति जयाला अनन्त हे चार।**
जाणा तो परमेष्ठी वारी भवदुःख अखिल अनिवार ।।१।।

अनंतचतुष्टय – १. अनन्त दर्शन, २., अनन्त ज्ञान, ३. अनन्त सुख, ४. अनन्त वीर्य (शक्ती), याप्रमाणे अरिहन्त परमेष्ठीला ४६ गुण असतात.

---

१. सोन्याच्या, २. उगवलेल्या, ३. सूर्यासारखी, ४. डोक्यावर, ५. शरीर, ६. चंद्राची कांति, ७. समर्थ, ८. मुखकमल, ९. शब्द

Scanned by CamScanner

अठरा दोषांची नावें

वसंततिलका

आतंक जन्म अभिमानहि मृत्यु शोक ।
चिंता क्षुधा भय तृषा रति मोह दुःख ॥
निद्रा जरा अरति विस्मय घर्म रोष ।
ज्यातें न दोष वदती अरिहंत त्यास ॥१॥

भावार्थ : १. जन्म , २. म्हातारपण, ३. तहान, ४. भूक, ५. आश्चर्य, ६. रति (सुख), ७. दुःख, ८. रोग, ९. शोक, १०. गर्व, ११. मोह, १२.भय, १३. झोप, १४. चिन्ता, १५. घाम, १६. राग, १७. द्वेष व १८. मरण हे अठरा दोष अरिहन्त भगवन्तास नसतात.

सिद्धपरमेष्ठीचे आठ गुण

सम्यक्त्व बोध दर्शन अव्याबाधत्व अगुरुलघु साचे ।
सूक्ष्माऽवगाहना बल अनंत गुण आठ असति सिद्धांचे ॥१॥

अर्थ – १. सम्यक्त्व, २. अनन्त दर्शन, ३. अनन्त ज्ञान, ४. अगुरुलघुत्व (हलकाही नसणे व भारीही नसणे), ५. अवगाहनत्व (एका जीवाच्या आकारांत अनेक जीवांचे आकाश राहू शकणे), ६. सूक्ष्मपणा, ७. अनन्तवीर्यत्व व ८. सुखामध्ये अव्याबाधत्व (बाधारहित असणे) याप्रमाणे सिद्धपरमेष्ठीचे आठ मुख्य गुण आहेत.

आचार्य परमेष्ठीचे ३६ गुण

द्वादशविध तप, गुप्ति त्रय, दशविध धर्म पञ्च आचार ।
षट् आवश्यक ऐसे असती, ते आचार्यगुण जगीं सार॥१॥

अर्थ – ज्यांच्यामध्ये (१२ तप, १० धर्म, ५ आचार, ६ आवश्यके व ३ गुप्ति असे) ३६ गुण आहेत त्यांना आचार्य म्हणतात. हे मुनींच्या संघाचे मुख्य अधिनायक असतात आणि दीक्षा व प्रायश्चित्त, दण्ड आदि देतात.

१. बारा प्रकारचे तप

अनशन अवमोदर्यहि, वृत्तिपरिसंख्या तृतीय तप जाण ।
करणें त्याग रसाचा, चतुर्थ तप यास वदति सूज्ञजन ॥१॥
निजणे किंवा बसणें, एकान्तीं कायकष्टही करणे ।
प्रायश्चित्तचि घेणे, विनयव्रत पाळणें विशुद्धमनें ॥२॥
मुनिसेवा ही तैसी शास्त्रस्वाध्याय निशिदिनीं करणें ।
कृश करणे तनुमोहा, करणे ध्याना त्रियोगशुद्धीने ॥३॥
द्वादशविध तप ऐसें वदति मुनि चुकवि जन्म सन्ततिस ।
नाशुनिया कर्मातें देई जें श्रेष्ठ अचल सौख्यास ॥४॥

भावार्थ – १. अनशन (उपवास करणे), २. अवमोदर्य-उनोदर (भुकेपेक्षा कमी खाणे), ३. वृत्तिपरिसंख्यान, (आहारासाठी जाताना घरांचा वगैरे नियम करणे), ४. रसपरित्याग (सहा रस अथवा एक दोन रस सोडणे), ५. विविक्तशय्यासन (एकान्त स्थानात बसणे अथवा निजणे) ६. कायक्लेश (शरीरास कष्ट देणे), ७. प्रायश्चित्त (स्वतःकडून घडलेल्या दोषांबद्दल दंड घेणे), ८. रत्नत्रय व त्यांचे धारक मुनि वगैरे यांचा विनय करणे, ९. वैय्यावृत्य (म्हणजे रोगी वृद्ध वगैरे मुनींची सेवा करणे, १०. स्वाध्याय (शास्त्र वाचणे किंवा ऐकणे), ११. व्युत्सर्ग (शरीरावरील ममत्व, मोह कमी करणे), आणि १२. ध्यान करणे. हे बारा प्रकारचे तप होय.

२. दश धर्म

क्रोधासि जिंकणे, मद[1] हरणे ऋजुभाव[2] चित्ततनुवचनीं ।
हित मित सत्यचि वदणे, लोभ हरी शौचधर्म तोच जनी ॥१॥
आकळणे[3] इंद्रिय मन, द्वादश तप नाशि अखिल कर्मांस ।
दान चतुर्विध करणे, देई जें श्रेष्ठ दिव्य सौख्यास ॥२॥

---

१. गर्व, २. सरळपणा, ३. ताब्यात ठेवणे.

Scanned by CamScanner

निजरूपाविण संसृति१ देहादिक वस्तु मानणे अन्य ।
स्वपरस्त्रीतें त्यजणें, मानिति त्या ब्रह्मचर्य सूज्ञजन ।।३।।

स्पष्टार्थ – १. उत्तम क्षमा (क्रोध न करणे), २. उत्तम मार्दव (गर्व न करणे), ३. उत्तम आर्जव (कपट न करणे, मनवचनकायेची ऋतुजा, सरलता), ४. उत्तम सत्य (खरे, गोड व थोडे बोलणे), ५. उत्तम शौच (लोभ न करणे; अंतःकरण शुद्ध ठेवणे) ६. उत्तम संयम (सहा प्रकारच्या जीवांवर दया करणे आणि पाच इंद्रिये व मन ताब्यात ठेवणे), ७. उत्तम तप, ८. उत्तम त्याग (रागादिकांचा त्याग करणे, दान देणे), ९. उत्तम आकिंचन्य (परिग्रहाचा त्याग करणे) व १०. उत्तम ब्रह्मचर्य (स्वतःच्या व दुसऱ्याच्या स्त्रीवरील मोह सोडणे) हा दहा प्रकारचा धर्म होय.

३. सहा आवश्यके

सर्व प्राण्यांवरती समता, स्तुति, वन्दना, प्रतिक्रमण ।
स्वाध्याय, देहममता त्यजुनी करणे निरंतर ध्यान ।।१।।

स्पष्टार्थ – समता (सम्पूर्ण जीवांमध्ये समताभाव ठेवणे), २. वन्दना (जोडलेले हात मस्तकास लावून विनयाने नमस्कार करणे), ३. पंचपरमेष्ठींची स्तुती करणे, ४. प्रतिक्रमण (घडलेल्या दोषांबद्दल पश्चात्ताप करणे), ५. स्वाध्याय; ६. कायोत्सर्ग (शरीरावरील ममत्व सोडून ध्यान करणे) ह्या मुनींच्या सहा आवश्यक क्रिया आहेत.

४. पांच आचार व तीन गुप्ति

चारित्र, बोध, दर्शन, तप, वीर्यचि पांच असति आचार ।
मन-वचन-तन वश करणे गुप्तित्रय यास वदति मुनि-सार ।।

अर्थ – १. दर्शनाचार, २. ज्ञानाचार, ३. चारित्राचार, ४. तपाचार व ५. वीर्याचार हे पाच आचार आहेत.

१. संसारातील

१. मनोगुप्ति (मन ताब्यात ठेवणे), २. वचनगुप्ति (वचन ताब्यात ठेवणे) व ३. कायगुप्ति (शरीर ताब्यात ठेवणे) ह्या तीन गुप्ति होत. याप्रमाणे आचार्यांचे ३६ गुण आहेत.

उपाध्याय परमेष्ठींचे २५ गुण

एकादशाङ्ग चौदा पूर्वांचें ज्ञान सत्य पूर्ण जया ।
शिकवी अखिल जनांशी तोच उपाध्याय जाण जगतीं या।

अर्थ – ज्यांना अकरा अंगे आणि चवदा पूर्व यांचे पूर्ण ज्ञान आहे, जे स्वतः शिकतात व जवळ असणाऱ्या भव्य जीवांना शिकवितात त्यांस उपाध्याय म्हणतात. अकरा अंग व चवदा पूर्व यांचे ज्ञान मिळून उपाध्यायाचे २५ गुण होतात.

अकरा अङ्ग

आचारचि सूत्रकृत स्थानहि समवाय सत्य अभिधान ।
व्याख्याप्रज्ञप्ति तसें ज्ञातृकथाही उपासकाध्ययन ।।१।।
अन्तकृदृश अष्टम अनुत्तरोत्पाददश परमधाम ।
प्रश्नव्याकरण असें विपाकसूत्राङ्ग ज्यास हे नाम ।।२।।

अर्थ – १. आचाराङ्ग, २. सूत्रकृताङ्ग, ३. स्थानाङ्ग, ४. समवायांग, ५. व्याख्याप्रज्ञप्ति-अङ्ग, ६. ज्ञातृकथाङ्ग, ७. उपाकाध्ययनाङ्ग, ८. अन्तकृत्दशाङ्ग, ९. अनुत्तरोपपादिकदशाङ्ग, १०. प्रश्नव्याकरणाङ्ग, ११. विपाकसूत्राङ्ग, याप्रमाणे अकरा अंगे आहेत.

चवदा पूर्व

अभंग

उत्पाद अग्रार्यणि वीर्यानुवाद । अस्तिनास्तिवाद पञ्चम बोध ।।१।।

Scanned by CamScanner

सत्य कर्म आत्म प्रत्याख्यान वाद। सद्विद्यानुवाद कल्याणचि ।।२।।
प्राणवाद तेवी क्रिया विशालाचि। लोकबिन्दु असति चौदा पूर्व ।।३।।

अर्थ – १. उत्पादपूर्व, २. अग्रायणीपूर्व, ३. वीर्यानुवादपूर्व, ४. अस्तिनास्तिप्रवादपूर्व, ५. ज्ञानप्रवादपूर्व, ६. सत्यप्रवादपूर्व, ७. आत्मप्रवादपूर्व, ८. कर्मप्रवादपूर्व, ९. प्रत्याख्यानपूर्व, १०. विद्यानुवादपूर्व, ११. कल्याणवादपूर्व, १२. प्राणानुवादपूर्व, १३. क्रियाविशालपूर्व, १४. लोकबिन्दुसारपूर्व याप्रमाणे चौदा पूर्व आहेत.

साधु परमेष्टीचे २८ मूलगुण

पांच महाव्रते

हिंसा खोटे भाषण, चोरी, मैथुन, परिग्रहा पूर्ण ।
त्यजणें मन-वचन-काये म्हणति महाव्रत तयास सूज्ञजन।।

अर्थ – अहिंसामहाव्रत, २. सत्यमहाव्रत, ३. अचौर्यमहाव्रत, ४. ब्रह्मचर्यमहाव्रत, ५. परिग्रहत्यागमहाव्रत.

पांच समिती

कामदा – **बधुनि भूमितें गमन, भाषण ।**
एकदां दिनीं शुद्ध भोजन ।।१।।
अखिल वस्तूचे ग्रहण ठेवणे
शुद्ध भूवरि मलहि टाकणे ।।२।।
भेद समितिचे पांच यतिपति[१] ।
कथिति जी हरी अखिल अघतती[२] ।।३।।

अर्थ – १. इर्यासमिती (आळस सोडून पुढील चार हात जमीन पाहून दिवसा चालणे), २. भाषासमिती (हितकर, प्रामाणिक व प्रिय

१. गणधर, २. पापांचा समूह

भाषण करणे), ३. एषणासमिती (दिवसा एक वेळ शुद्ध-निर्दोष असा आहार घेणे), ४. आदान-निक्षेपणसमिती (आपल्याजवळील शास्त्र, पिछी, कमंडलु आदि वस्तु जमीन निर्जंतुक करून ठेवणे व घेणे), ५. उत्सर्ग समिती (जीवरहित अशी स्वच्छ भूमी पाहून मल मूल वगैरे टाकणे.)

बाकी राहिलेले गुण

आर्या – स्पर्शन रसना नाकहि नयन श्रोत्रेंद्रिये असति पाच ।
वश करणें यासी बुध पंचेंद्रियदमन बोलती साच ।।१।।
सर्व प्राण्यांवरती समता, स्तुति, वंदना प्रतिक्रमण ।
स्वाध्याय, देहममता, त्यजुनी करणें निरंतर ध्यान ।।२।।
यावज्जीवचि करणें, स्नानत्यागास, भूमिवर शयन ।
कचलोच, वसनवर्जन, अन्नाचें अल्प एकदां ग्रहण ।।३।।
न च दंत, धावनासी, करणे निर्दोष शुद्ध आहार ।
राहूनि उभे घेणे साधूचे शेष मूलगुण सार ।।४।।

बाकीचे गुण

१. स्पर्शन, २. रसना, ३. घ्राण, ४. चक्षु, ५. श्रोत्र, ही पांच इंद्रिये ताब्यात ठेवणे , ६. समता. ७. वंदना, ८. स्तुती, ९. प्रतिक्रमण, १०. स्वाध्याय, ११. कायोत्सर्ग, १२. स्नान न करणे, १३. स्वच्छ जमिनीवर निजणे, १४. वस्त्र त्याग करणे, १५. केशलोच करणे, १६. एक वेळ अल्प आहार घेणे, १७. दात न घासणे, १८. उभे राहून निर्दोष आहार घेणे. याप्रमाणे २८ मूलगुण सर्वसामान्य मुनींना असतात.

प्रश्न – १. परमेष्ठी कोणास म्हणतात? व ते किती असतात? २. पंचपरमेष्ठीचे एकंदर गुण किती आहेत? ३. मुनीचे मूलगुण किती आहेत? ४. सिद्धांचे गुण किती व कोणते आहेत? ५. महावीर स्वामी जेव्हा जन्मास आले तेव्हा त्यांच्यामध्ये दुसऱ्या माणसाहून काय अधिक (विशेष) होते? ६. अतिशय, प्रातिहार्य, आचार्य, गुप्ती, ऊनोदर, आकिंचन्य,

Scanned by CamScanner

प्रतिक्रमण, वज्रवृषभनाराचसंहनन, समचतुरस्त्र संस्थान, व्युत्सर्ग, एषणासमिती व स्वाध्याय या शब्दांचा अर्थ काय? ७. समिति, महाव्रते, अंगे आवश्यके, गुप्ती, पूर्व व अनन्तचतुष्टय यांचे भेद सांगा? ८. निजणे खाणेपिणे, शौचक्रिया, स्नान, वस्त्र, आभूषणे वगैरे गोष्टीत आपण व साधू लोक यांमध्ये काय अंतर आहे ९. आवश्यके, पाच आचार, महाव्रते, समिती व प्रतिहार्ये कोणास असतात? १०. अरिहन्ताच्या देवकृत अतिशयांचे नावे सांगून ते अतिशय केव्हा प्रगट होतात ते सांगा? ११. अरिहन्त भगवान आणि साधारण मनुष्य या दोहोंमध्ये काय फरक आहे ते सांगा व त्याबद्दल एक लेख लिहा. १२. अरिहन्त भगवान मुनी आहेत किंवा नाहीत? सर्व मुनींना केवलज्ञान झाल्यावर केवलज्ञानाचे अतिशय प्रगट होतात की फक्त तीर्थकरांनाच होतात? १३. जर एखाद्या मुनीकडून काही अपराध घडला तर ते काय करतात? १४. उपाध्याय कोणास शिकवितात? १५. अरिहन्त भगवंताची जी वाणी निघते ती कोणत्या भाषेत असते? १६. पंचपरमेष्ठींमध्ये सर्वात श्रेष्ठ कोण व सर्वात लहान कोण? १७. आचार्य आणि साधू यांत प्रथम कोणती पदवी प्राप्त होते? १८. सिद्ध आणि अरिहंत यात भेद काय आहे; आणि प्रथम नमस्कार कोणास करावा? व तो कां? १९. एका परमेष्ठीचे गुण दुसऱ्या परमेष्ठीत असतात किंवा नाही? आणि मोक्षात राहणाऱ्या जीवांना परमेष्ठी म्हणावे किंवा नाही?

धडा २ रा

अष्ट मूलगुण

मूलगुण – श्रावकाच्या आवश्यक मुख्य गुणांना मूलगुण म्हणतात.

जोपर्यंत कोणीही जैन मनुष्य मूलगुण पाळीत नाही, तोपर्यंत तो श्रावक म्हटला जात नाही. श्रावक होण्यासाठी आठ मूलगुण धारण केलेच

पाहिजेत. ज्याप्रमाणे झाड मुळाशिवाय राहू शकत नाही, त्याप्रमाणे मूलगुणाशिवाय श्रावक होत नाही.

श्रावकांचे हे मूलगुण खालीलप्रमाणे आठ आहेत – तीन मकारांचा त्याग अर्थात् मद्य, मांस व मधु यांचा त्याग आणि पाच उदुम्बर फलांचा त्याग.

१. **दारू** वगैरे मादक वस्तु सेवन न करणे हा मद्यत्याग होय. अनेक पदार्थांना मिसळून आणि त्यांना सडवून दारू तयार केली जाते. यामुळे तिच्यांत लवकर असंख्यात जीव उत्पन्न होतात आणि ती सेवन केल्याने हिंसेचे फार मोठे पाप लागते. याशिवाय दारू पिणारा मनुष्य वेड्यासारखा होतो, धर्मक्रिया वगैरे विसरून जातो, आपण कोण व दुसरे कोण याचा विचार राहात नाही आणि दारू पिणाऱ्यांचे तोंडात कुत्रेसुद्धा लघ्वी करून जातात. यासाठी दारू तसेच भांग, अफू वगैरे मादक पदार्थांचा त्याग करणे योग्य आहे.

२. **मांस** खाण्याचा त्याग करणे यास **मांसत्याग** म्हणतात. द्वीन्द्रियादी त्रस जीवांचा घात झाल्याने मांस तयार होते. कच्च्या अथवा शिजविलेल्या मांसामध्ये नेहमी अनेक जीव उत्पन्न होतात आणि मरतात; शिवाय त्या मांसास स्पर्श केल्याबरोबर त्यातील जीव मरतात. म्हणूनच जो मांस खातो तो अनंत जीवांची हिंसा करतो. याशिवाय मांस-भक्षणापासून अनेक प्रकारचे असाध्य रोग उत्पन्न होतात, आणि खाणाऱ्यांचा स्वभाव क्रूर, कठोर बनतो. यासाठी प्रत्येकाने मांस भक्षणाचा त्याग करावा.

३. मध खाण्याचा त्याग करणे याला **मधुत्याग** म्हणतात. पुष्कळ लोक मधमाशांचे पोळ पिळून काढून मध काढतात. त्यात दर समयाला अनेक जीव उत्पन्न होतात. त्याला पिळून काढल्याने त्यांतील माशा आणि त्यांची लहान पिले व अंडी मरून जातात व त्यांचा सर्व रस मधामध्ये येतो. असली अपवित्र वस्तु खाण्याला केव्हाही योग्य नसते. तिचा परिपूर्ण त्याग करणे हेच योग्य आहे.

Scanned by CamScanner

वड, पिंपळ, पाकर, उंबर, कटुम्बर (अंजीर) या फळांचा त्याग करणे यास **पाच उदंबर फळांचा त्याग** म्हणतात. या फळांत लहान लहान पुष्कळ त्रस जीव सुद्धा राहतात. बहुतेक फळांतील किडे स्पष्ट दिसतात आणि पुष्कळसे किडे लहान असल्यामुळे नीट दिसतही नाहीत; अर्थात् ही फळे खाण्याने त्यांत असणारे सर्व जीव मरून जातात; यासाठी त्यांच्या खाण्याचा त्याग करणे हेच योग्य आहे.

प्रश्न – १. मूलगुण म्हणजे काय? हे गुण कोणास असतात? २. मूलगुण किती आहेत? त्यांची नावे सांगा? ३. एका जैनाने सर्व प्रकारे जीव-हिंसेचा त्याग केला तर तो आठ मूलगुणांचा धारक आहे किंवा नाही ? ४. दारू पिण्यामळे काय नुकसान होते? मांसाचा त्याग करणारा दारू आणि मद्य सेवन करील काय? ५. सर्व फळे खाण्यात दोष आहे किंवा फक्त वड, पिंपळ वगैरे फळ खाण्यातच दोष आहे?

धडा ३ रा

सात व्यसने

व्यसन – ज्या गोष्टी वारंवार सवय रूपाने केल्याने त्या आत्म्याचे स्वरूप झाकून टाकतात आणि आत्म्याचे कल्याण होऊ देत नाही त्यास व्यसन म्हणतात. वाईट सवयीला देखील व्यसन म्हणतात. व्यसन असणाऱ्यास व्यसनी म्हणतात आणि लोक त्यांच्याकडे वाईट दृष्टीने पाहतात.

व्यसने सात आहेत– १. जुवा खेळणे, २. मांस खाणे, ३. दारू पिणे, ४. शिकार खेळणे, ५. वेश्यागमन करणे, ६. चोरी करणे व ७. परस्त्री सेवन करणे.

१. जुगार – हरणे किंवा जिंकणे यावर दृष्टी ठेवून पैसे लावून व शर्यत लावून खेळणे अगर काही काम करणे यास **जुगार** अथवा **जुवा** म्हणतात. जुवा खेळणारे जुगारी म्हटले जातात. जुगारी लोकांचा सर्व ठिकाणी अपमान होतो. लोक निंदा करतात. राजा त्यांना दंड करतो व

बहुतेक पैसा जाऊन दारिद्र येते.

२. मांस खाणे – प्राण्याला मारून अथवा मेलेल्या जनावरांचे मांस खाणे यास **मांसभक्षण** म्हणतात. मांस खाणारे मांसाहारी होत. मांस खाणारे हिंसक आणि निर्दय म्हटले जातात. अशा लोकांना दया बिलकुल असत नाही.

३. मदिरापान – दारू, भांग, गांजा, अफू वगैरे मादक पदार्थांचे सेवन करणे यास **मदिरापान** म्हणतात. यांना सेवन करणाऱ्यांना दारूबाज किंवा नशेबाज म्हणतात. दारूबाजांना धर्म कर्म आणि चांगले वाईट याचा काही विचार राहात नाही. त्यांचे ज्ञान आणि विचारशक्ती कमी होते अथवा नाहीशी होते. इतर लोकांचा, तसेच घरच्या माणसांचा देखील त्यांचेवर विश्वास राहत नाही व पैसा नष्ट होऊन ते भिकारी बनतात.

४. शिकार – जंगलातील सिंह, वाघ, हरिण वगैरे स्वछंद वृत्तीने फिरणाऱ्या जनावरांना आणि आकाशात उडणाऱ्या लहान मोठ्या पक्ष्यांना अथवा कोणत्याही जीवांना बंदूक वगैरे हत्यारांनी मारणे यास **शिकार खेळणे** म्हणतात. असे दुष्टकर्म करणाऱ्या क्रूर व हिंसक मनुष्यांना पुष्कळ पापबंध होतो. या पापी लोकांच्या हातात बंदूक वगैरे पाहताच जंगलातील जनावर भयभीत होतात व गरीब बिचाऱ्यांना काही अपराध नसताना प्राणास मुकावे लागते.

५. वेश्यागमन – वेश्येबरोबर रममाण होण्याची इच्छा करणे, त्यांच्या घरी जाणे, अथवा त्यांच्याबरोबर संबंध ठेवणे यास **वेश्यागमन** म्हणतात. वेश्या ही व्यभिचार करणारी स्त्री होय. तिजबरोबर संबंध ठेवल्याने व्यभिचाराचा दोष येतो. व्यभिचार केल्याने अशुभ कर्मांचा बंध होतो; तसेच अनेक प्रकारचे दुःसाध्य रोग होऊन अत्यंत दुःख होते. वसन्ततिलका नावाच्या वेश्येबरोबर विषय सेवन केल्याने एकाच भवांत चारुदत्तास पुष्कळ दुःख भोगावे लागले ही कथा प्रसिद्ध आहे. अठरा नात्यांची कथासुद्धा जैनशास्त्रात प्रसिद्ध आहे.

Scanned by CamScanner

६. **चोरी** – कोणी न दिलेली, घाईमुळे किंवा आळसामुळे कोणाची पडलेली, विसरलेली अथवा ठेवलेली वस्तू घेणे किंवा घेऊन दुसऱ्याला देणे ही चोरी होय. ज्याची वस्तू चोरीस जाते त्याचे मनास दुःख होते; व त्याला कारण चोरच असतो. शिवाय चोरी करताना परिणाम फार वाईट व दुष्ट असतात, व त्याला भीतीही वाटत असते. यामुळे चोराला महान अशुभ कर्माचा बंध होतो. चोरी करणाऱ्यास राजाकडून शिक्षा व दंड होतो आणि लोकांमध्येही त्याची निंदा होते.

७. **परस्त्रीसेवन** – धर्मास अनुसरून जिचे पाणिग्रहण केले आहे तीच आपली स्त्री होय. तिच्याशिवाय बाकीच्या सर्व स्त्रिया परस्त्री होत. ह्या सर्व स्त्रिया आईबहिणीसारख्या असतात. आपल्याहून मोठी असेल ती आईसारखी आणि लहान असेल ती बहिणीसारखी अथवा मुलीसारखी होय. त्यांचे बरोबर विषय सेवन करणे म्हणजे आई, बहीण किंवा मुलीबरोबर विषयसेवन करणे होय. या निंद्य कर्माने पापाचा तीव्र बंध होतो व लोकांतही त्याची फार निंदा व चहाडी होते. याप्रमाणे ही सात व्यसने अत्यंत निंद्य, अशुभ व दुःखदायक आहेत म्हणून प्रत्येकाने त्यांचा पूर्णपणे त्यागच केला पाहिजे.

प्रश्न – १. व्यसन कशास म्हणतात? व ती किती आहेत? २. आठ मूलगुण धारण करणाऱ्यांस ही सात किंवा यापैकी काही व्यसने असू शकतील काय? ३. बुद्धिबळ, सोंगट्या, गंजिफा वगैरे खेळणे, अफु वगैरे खाणे, सट्टा करणे, लॉटरी लावणे, आयुष्याचा विमा उतरविणे; सुरपाट्या, क्रिकेट, फुटबॉल वगैरे खेळ खेळणे, या गोष्टींना जुवा म्हणता येईल किंवा नाही? ४. परस्त्री आणि वेश्या यात काय फरक आहे? परस्त्री त्याग करणारा वेश्यात्यागी आहे किंवा नाही? ५. मदिरापान म्हणजे काय? भांग, अफू, गांजा ह्या वस्तू मदिरापान व्यसनामध्ये मोडतात किंवा नाही? ६. एका सरदाराने जुनागडच्या जंगलात एक मोठा सिंह मारला तर त्याने पुण्य केले किंवा पाप? जर पाप केले तर कोणते? ७. वसन्ततिलका वेश्येची कथा जर माहिती असेल तर सांगा. एका भवांत अठरा नाती कशी झाली? ८. सर्वात वाईट व्यसन कोणते? ज्यांत हिंसेचे पातक लागते अशी व्यसने कोणती? ९. परस्त्रीसेवन केल्याने आईबहिणींशी विषय सेवन केल्यासारखे कसे होते? व त्याचा परिणाम काय होतो?

धडा ४ था

अभक्ष्य

जे पदार्थ सेवन केल्याने, १. त्रस किंवा स्थावर जीवांचा फार घात होतो, आणि जे पदार्थ, २. कषाय वाढविणारे, ३. अनिष्ट व ४. अनुपसेव्य[1] आहेत ते सर्व पदार्थ **अभक्ष्य** आहेत; अर्थात सेवन करण्यास योग्य नाहीत. १. ज्यामध्ये पुष्कळ सूक्ष्म त्रस वा स्थावर जीव राहण्याचा फार संभव आहे असे कमळाच्या दांडीसारखे आतून पोकळ पदार्थ, तसेच बोरे, द्रोणपुष्प, पाच उदुम्बर फळे, द्विदल[2] इत्यादी पदार्थ खाण्याने त्रस जीवांचा फार घात होतो; आणि मुळा, गाजर, लसूण, कांदा, आले, बटाटे, सूरण, तुच्छ फळे (ज्यांची अवस्था पूर्ण झाली नाही अशी), अनन्तकाय वनस्पती इत्यादी सर्व पदार्थ खाण्याने अनन्त स्थावर जीवांचा घात होतो. म्हणून हे व असे सर्व पदार्थ बिलकुल खाऊ नयेत.

२. दारू, अफू, गांजा, भांग, चरस, तम्बाखू वगैरे मादक पदार्थ प्रमाद व कषाय वाढविणारे आहेत;म्हणून त्यांचा अजिबात त्याग करावा.

३. जे पदार्थ भक्ष्य असूनही प्रकृतीला हितकर नाहीत ते अनिष्ट होत. जसे – खोकल्याच्या रोगास बर्फी हितकर नसते.

---

१. अनुपसेव्य – जे सेवन करणे अथवा वारंवार खाणे योग्य नाही त्यांस अनुपसेव्य म्हणतात. २. कच्चे दूध, कच्चे दही आणि कच्च्या दह्याच्या ताकामध्ये उडीद, मूग, चणे आदिक द्विदल (ज्यांच्या दोन फोडी होतात असे) धान्य मिळविल्याने त्यात सम्मूर्च्छन जीव उत्पन्न होतात, म्हणून ते व त्यासारखे पदार्थ अभक्ष्य आहेत.

Scanned by CamScanner

४. उत्तम पुरुष जे पदार्थ खाणे वाईट समजतात त्यास अनुपसेव्य म्हणतात. जसे – लाळ, मूत्र, विष्टा, मांस इत्यादी. याशिवाय कातड्यामध्ये ठेवलेले हिंग, तूप, तेल वगैरे पदार्थ, दोन प्रहरानंतरचे लोणी, आठ प्रहरानंतरचे लोणचे, मुरंबा, कांजी, सर्व प्रकारची फुले, अजाणफळ (माहीत नसलेले फळ), जुने मूग, उडीद वगैरे कीड लागलेले धान्य, चातुर्मासात पालेभाजी इत्यादी सर्व पदार्थ अभक्ष्य आहेत. ज्यांच्या दोन फोडी होतात असे काजू, सुपारी, बदाम वगैरे पदार्थ फोडून पाहिल्याशिवाय तोंडात घालू नयेत. चिरल्याशिवाय कोणतीही शाकभाजी, फळे वगैरे पदार्थ आगीत घालू नये किंवा शिजवू नये. इतर ठिकाणीही अभक्ष्याचे खालीलप्रमाणे २२ भेद आहेत – ५ उदुम्बर फळे, ३ मकार (मद्य मांस आणि मधु), १ मोड आलेली द्विदल धान्ये, १ तुच्छ फळे, १ माती, १ विष, १ तुषार, १ खार, १ वांगी, १ अज्ञात फळ, १ कंदमूल, १ चलितरस[१] झालेले पदार्थ, १ लोणी, १ गारा, १ बहुबीज[२] आणि १ टरबूज.

प्रश्न – १. अभक्ष्य कशास म्हणतात? व त्याचे किती भेद आहेत? २. सर्व शाकभाजी अभक्ष्य आहे काय? एखादा गृहस्थ पालाभाजीचा त्याग करून बाकीचे सर्व पदार्थ खातो तर तो अभक्ष्य त्यागी आहे काय? ३. अनिष्ट आणि अनुपसेव्य कशास म्हणतात? प्रत्येकाची दोन दोन उदाहरणे द्या. (धड्यात न सांगितलेली) ४. द्विदल म्हणजे काय? सर्व धान्ये द्विदल आहेत काय? नसतील तर कोणकोणती द्विदल आहेत. ५. वांगी, दहीवडे, पेढे, गुलाबाचे फूल, आंबा, लोणी, काकडी, कमलगुड्डा, बटाटे, आले, लिंबाचे लोणचे, बदाम व काजूचे रायते यापैकी कोणकोणते पदार्थ अभक्ष्य आहेत? ६. ज्यामध्ये त्रस जीवांची फार हिंसा होते असे कोणकोणते पदार्थ अभक्ष्य आहेत? हे पदार्थ सेवन केल्याने काय होते?

---

१. विटलेले व नासलेले पदार्थ

२. ज्या बीजासभोवती वेष्टन नसून पिशवीत बिया भरल्याप्रमाणे ज्या पदार्थात बिया असतात ते बहुबीज होत.

धडा ५ वा

बारा व्रते

व्रत– चांगली कामे करण्याचा नियम करणे किंवा वाईट कृत्ये करण्याचे सोडणे यास व्रत म्हणतात.

व्रते १२ आहेत – ५ अणुव्रते, ३ गुणव्रते व ४ शिक्षाव्रते. गुणव्रते, शिक्षाव्रते यांना उत्तरगुणही म्हणतात. ही व्रते पाळणाऱ्यास श्रावक हे नाव आहे.

पाच अणुव्रते

अणुव्रत – स्थूल रीतीने हिंसादिक पाच पापांचा एकदेश त्याग करणे यास **अणुव्रत**[१] म्हणतात. ही पाच आहेत : १. अहिंसाणुव्रत, २. सत्याणुव्रत, ३. अचौर्याणुव्रत, ४. ब्रह्मचर्याणुव्रत आणि ५. परिग्रहपरिमाणाणुव्रत.

१. प्रमादामुळे संकल्पपूर्वक त्रस जीवांचा घात न करणे यास अहिंसाणुव्रत म्हणतात. अहिंसाणुव्रत धारण करणारा मी या जीवास मारतो अशा संकल्पाने कधीही कोणत्याही त्रस जीवाचा घात करीत नाही; कधीही कोणाला मारण्याविषयी चिंतवन करीत नाही आणि कधीही कोणाला मारण्यास सांगत नाही.

२. प्रमादामुळे खोटे अथवा कोणत्याही जीवास पीडा होईल असे वचन न बोलणे यास सत्याणुव्रत म्हणतात.

सत्याणुव्रती श्रावकाने स्वतः स्थूल व खोटे बोलू नये व दुसऱ्याकडूनही बोलवू नये; व ज्या योगे एखाद्या जीवाचा घात अथवा धर्माचा

---

१. श्रावक स्थूल रीतीने पाच पापांचा त्याग करतात म्हणून त्यांचे व्रतास अणुव्रत म्हणतात; व मुनी पूर्ण रीतीने पाच पापांचा त्याग करतात म्हणून त्यांचे व्रतास महाव्रत म्हणतात.

Scanned by CamScanner

घात होत असेल असे सत्य देखील बोलू नये.

३. लोभादिकामुळे व प्रमादामुळे न दिलेली दुसऱ्याची वस्तू न घेणे हे अचौर्याणुव्रत होय. हे व्रत पाळणारा श्रावक दुसऱ्याची वस्तू स्वतः घेत नाही आणि उचलून दुसऱ्यास देत नाही.

४. परस्त्री सेवनाचा त्याग करणे यास **ब्रह्मचर्याणुव्रत** म्हणतात. ब्रह्मचर्याणुव्रत पाळणारा श्रावक आपली स्त्री सोडून बाकीच्या सर्व स्त्रियांना आई-बहिणीसारखे समजतो; कधी कोणाकडे वाईट दृष्टीने पहात नाही. म्हणून त्यास **परस्त्रीत्याग वा स्वदारसंतोषव्रत** म्हणतात.

५. आपल्या आवश्यकतेप्रमाणे धन-धान्य , हत्ती-घोडे, नौकर-चाकर, भांडी, कपडे वगैरे परिग्रहांचे जरूरीइतकेच प्रमाण करणे व बाकी सर्व वस्तुंवरील मोह सोडून त्यांचा त्याग करणे यास **परिग्रहपरिमाणाणुव्रत** म्हणतात.

गुणव्रते

गुणव्रते - ज्यायोगे अणुव्रते दृढ होतात त्यास गुणव्रत म्हणतात. याचे तीन भेद आहेत - १. दिग्व्रत, २. देशव्रत व ३. अनर्थदण्डव्रत.

१. **दिग्व्रत** - आरम्भ, मोह व कषाय कमी करण्याकरिता पूर्वादि चारही दिशेकडील प्रसिद्ध नदी, गाव, नगर किंवा पर्वत इत्यादिकांच्या सीमा नक्की करून जन्मापर्यंत मी त्या सीमेच्या बाहेर जाणार नाही, असा नियम करणे यास **दिग्व्रत** म्हणतात. जसे एखाद्या मनुष्याने जन्मपर्यंत आपल्या येण्याजाण्याची मर्यादा उत्तरेस हिमालय, दक्षिणेस कन्याकुमारी, पूर्वेस ब्रह्मदेश, पश्चिमेस सिन्धुनदी पर्यंत केली व त्याबाहेर तो जन्मपर्यंत गेला नाही तर ते त्याचे दिग्व्रत होय.

२. **देशव्रत** - घटका, तास, दिवस, महिना, वर्ष वगैरे वेळेचे प्रमाण करून जन्मपर्यंत केलेल्या दिग्व्रतांतील मर्यादा आणखी कमी करून एखादे गाव, शहर, घर, गल्ली वगैरेपर्यंत जाण्यायेण्याचा नियम करणे

आणि त्याच्या बाहेर न जाणे यास **देशव्रत** म्हणतात. जसे - एखाद्या गृहस्थाने वरीलप्रमाणे दिग्व्रत धारण करून असा नियम केला की मी भाद्रपद पर्वात राहत्या गावाच्या बाहेर जाणार नाही. तर ते त्याचे **देशव्रत** होय.

३. **अनर्थदण्डव्रत** - ज्या कार्यात विनाकारण पापांचा आरम्भ होतो त्या कार्याचा त्याग करणे त्यास **अनर्थदण्डव्रत** म्हणतात. हे व्रत धारण करणाऱ्याने तिर्यचांना मारणे, त्रास देणे, विकणे, दुसऱ्यास फसविणे वगैरे पाप कार्याचा कधी उपदेश देऊ नये . कषाय उत्पन्न होणाऱ्या वाईट कथा ऐकू नयेत; कोणाचे वाईट चिंतवन करू नये आणि विनाकारण जमीन खोदणे, पाणी सांडणे, विस्तव पेटविणे, झाड तोडणे, भटकणे वगैरे क्रिया करू नयेत; कुत्रा, मांजर वगैरे घातकी जीवांना पाळूही नये.

शिक्षाव्रत

शिक्षाव्रत - ज्या योगे मुनिव्रत पाळण्याचे शिक्षण मिळते ते **शिक्षाव्रत** होय. शिक्षाव्रते ४ आहेत - १. सामायिक, २. प्रोषधोपवास, ३. भोगोपभोगपरिणाम व ४. अतिथिसंविभाग.

१. **सामायिक** - नियमित वेळेपर्यंत मन-वचन-काय ही ताब्यात ठेवून कृत - कारित अनुमोदनासहित पाचही प्रकारच्या पापांचा त्याग करणे , सर्वांवरील रागद्वेष सोडून समताभाव धारण करणे आणि आपल्या आत्मस्वरूपात लीन होणे यास **सामायिक** म्हणतात; सामायिक करणाऱ्यांनी प्रातःकाळी आणि सायंकाळी एखाद्या उपद्रवरहित एकांतस्थळी, घरी, धर्मशाळेत किंवा देवळात जागा, आसन वगैरे नीट करून सामायिक करावे; व सामायिक करताना संसारात मी राहतो तो संसार अशरणरूप, अशुभ, अनित्य, दुःखमय व पररूप आहे, आणि मोक्ष त्याच्या अगदी उलट आहे. इत्यादि प्रकारे शुभ विचार करावेत.

Scanned by CamScanner

२. **प्रोक्षधोपवास** – प्रत्येक अष्टमी चतुर्दशीला सर्व आरंभ सोडून विषय, कषाय आणि आहारपाणी यांचा १६ प्रहर (२ दिवस, ४८ तास) पर्यंत त्याग करणे यास **प्रोषधोपवास** म्हणतात. एक वेळ भोजन करणे अर्थात् एकाशन करणे हे प्रोषध होय व एकाशनानंतर उपवास करणे हा **प्रोषधोपवास** होय. म्हणजे प्रोषधोपवासी श्रावकाने सप्तमी आणि नवमीस एकाशन व अष्टमीला उपवास केला पाहिजे; आणि त्या दिवशी हिंसादि पापे, आरम्भ, श्रृंगार करणे, उटणे वगैरे लावून स्नान करणे, फुलांचा वास घेणे, तपकीर ओढणे, नाटक सिनेमा पाहणे इत्यादि अशुभ गोष्टींचा त्याग करून स्वाध्याय-ध्यानादि शुभ कार्यात वेळ घालविला पाहिजे.

३. **भोगोपभोगपरिमाण** – भोजन, वाहन, पलंग, दागिने, वस्त्रे, कामभोग इत्यादि **भोगोपभोग** वस्तूंचा देखील **जन्मपर्यंत** किंवा काही कालाची मर्यादा करून त्याग करणे अर्थात् सोडणे यास **भोगोपभोगपरिमाणव्रत**[१] म्हणतात. अभक्ष्य आणि अग्राह्य वस्तूंचा जन्मपर्यंत[२] त्यागच केला पाहिजे. परंतु ज्या वस्तू भक्षण करण्यास व ग्रहण करण्यास योग्य आहेत त्यांचा देखील घटका, तास, दिवस, महिना, वर्ष इत्यादी कालांची मर्यादा करून त्याग करावा.

४. **अतिथिसंविभाग** – भक्तिपूर्वक, फलाची इच्छा न धरता धर्मरक्षणासाठी मुनी आदि श्रेष्ठ पुरुषांना दान देणे हे **अतिथिसंविभाग** व्रत आहे. दान चार प्रकारचे आहेत – १. आहारदान, २. ज्ञानदान, ३. औषधदान व ४. अभयदान.

---

१. जी वस्तू एकच वेळ सेवन करण्यात येते ती भोग होय. जसे – भोजन, फूल वगैरे आणि जी वस्तू वारंवार भोगण्यात येते ती उपभोग होय. जसे– कपडे, पलंग, स्त्री वगैरे. कित्येक ठिकाणी भोगाला उपभोग व उपभोगाला परिभोग अशीही नावे आहेत.

२. मरेपर्यंत केलेल्या त्यागास यम म्हणतात व काही कालाची मर्यादा करून त्याग करणे यास नियम म्हणतात.

१. मुनी, त्यागी, श्रावक, व्रती इत्यादी योग्य पात्रांना निर्दोष भोजन देणे हे **आहारदान** होय. २.धर्म व ज्ञानयांच्या प्रसाराकरिता चांगली पुस्तके वाटणे, पाठशाळा उघडणे हे ज्ञानदान होय. ३. रोगी मुनींना व इतर माणसांनाही योग्य औषध वगैरे देणे हे औषधदान होय. ४. मुनी, त्यागी, ब्रह्मचारी इत्यादी लोकांसाठी राहण्यास योग्य स्थान बांधविणे, सडकेवर दिवे वगैरे लावणे, चौकीवर पहारा ठेवणे **अभयदान** होय.

प्रश्न – १. व्रत कशास म्हणतात? व त्याचे किती भेद आहेत? २. अणुव्रत-महाव्रत, भोग-उपभोग, यम-नियम, दिग्व्रत-देशव्रत प्रोषध-उपवास- प्रोषधोपवास यात काय अंतर आहे हे उदाहरणे देऊन सांगा. ३. अहिंसाणुव्रती युद्धात लढेल किंवा नाही? मंदिर, विहीर तळे वगैरे बांधवील किंवा नाही? शेती करील किंवा नाही? ४. अणुव्रताशिवाय गुणव्रते आणि शिक्षाव्रते होऊ शकतात काय? शिक्षाव्रते पाळणारा अणुव्रती असतो काय? ५. एका गृहस्थाने असा नियम केला की, मी एशिया, युरोप, आफ्रिका, अमेरिका व ऑस्ट्रेलिया या पाच महाद्वीपांचे बाहेर जाणार नाही तर ते त्याचे दिग्व्रत आहे किंवा नाही? ६. ज्या पुस्तकात पापोपदेश, शृंगारिक कथा जीवहिंसेचे वर्णन इत्यादि गोष्टी आहेत ते पुस्तक अनर्थदण्डव्रती वाचील काय किंवा ऐकेल काय? ७. सामायिक कोठे व कोणत्या वेळेस करावे? आणि त्यावेळी काय विचार करावा? ८. प्रोषधोपवासाचे दिवशी काय केले पाहिजे? ९. एक पंडित काही पैसे न घेता विद्यार्थ्यास शिकवितात तर ते कोणते व्रत पाळतात? व कोणते दान देतात? इंग्लिश, गणित, कला वगैरे शिकण्यास पैसे देणे किंवा पगार घेऊन शिकविणे हे ज्ञानदान आहे काय? १०. अकलंक देवांनी मिथ्यात्वाचा नाश करण्यासाठी आणि ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी स्वतःवर संकट आले असता खोटे बोलून आपल्या प्राणाचे रक्षण केले तर त्यांना पाप लागले किंवा नाही? ११. एका सडकेवर पडलेला एक रुपया हरीने उचलून एका भिकाऱ्यास दिला तर त्याने ते चांगले केले की वाईट केले? १२. एक दुष्ट स्त्री नेहमी वाईट शब्दांनी आपल्या नवऱ्याचे मन दुःखविते तर ती कोणते पाप करीत आहे?

Scanned by CamScanner

धडा ६ वा
अकरा प्रतिमा

प्रतिमा – श्रावक झाल्यापासून मुनी होईपर्यंत श्रावकाच्या ज्या अकरा अवस्था (पायऱ्या दर्जे) आहेत त्यास **प्रतिमा** म्हणतात. **पहिल्या प्रतिमा निर्दोष निरतिचार पालन केल्याशिवाय पुढील प्रतिमाधारी म्हटला जात नाही.**

१. **दर्शन प्रतिमा** – आठ मूलगुण निरतिचार धारण करून सप्त व्यसनांचा त्याग, आठ अंगाचे पालन व आठ अंगांनी युक्त व पंचवीस दोषांनी रहित सम्यग्दर्शन धारण करणे, आत्मस्वरूपाची ओळख होणे ही **दर्शन प्रतिमा** होय. ही प्रतिमा धारण करणारा **दार्शनिक, पाक्षिक** अथवा जघन्य श्रावक म्हटला जातो. याची खरा देव–गुरू–शास्त्र व त्यांनी सांगितलेली तत्त्वे यांवर संशयरहित दृढ श्रद्धा असते. आत्म–पर स्वरूपांचे भेदविज्ञान झाले असल्यामुळे पंचेंद्रियांचे विषय भोग भोगण्याची अभिलाषा नसते.

२. **व्रत प्रतिमा** – सम्यग्दर्शन सहित पाच अणुव्रते, तीन गुणव्रते व चार शिक्षाव्रते, अशा बारा व्रतांचे निरतिचार पालन करणे ही **व्रतप्रतिमा** होय, या प्रतिमेचा धारक **नैष्ठिक** अथवा मध्यम **श्रावक** म्हटला जातो.

३. **सामायिक[१] प्रतिमा** – प्रत्येक दिवशी सकाळ, दुपारी आणि सायंकाळी दोन दोन अशा सहा घटका विधिपूर्वक अतिचार सोडून सामायिक करणे यास सामायिक प्रतिमा म्हणतात.

४. **प्रोषध प्रतिमा** – सप्तमी–नवमी त्रयोदशी–पौर्णिमा प्रोषध पूर्वक प्रत्येक अष्टमी व चतुर्दशीला एकूण १६ प्रहरपर्यंत निरतिचार प्रोषधोपवास करणे; आणि त्या दिवशी व्यापार, आरम्भ व भोजन,

१. सामायिक–अभ्यासरूपाने अतिचार सहित असते. सामायिक प्रतिमा–प्रतिज्ञारूपाने अतिचार रहित असते.

वाहनादि सर्व भोगोपभोगांचा त्याग करून एकांतात स्वाध्याय व धर्मध्यान करणे ही **प्रोषध प्रतिमा** होय.

५. **सचित्तत्याग प्रतिमा** – कच्चा भाजीपाला व कच्ची फळे, फुले, बिया, पाने वगैरे सचित्त वस्तू न खाणे ही सचित्तत्याग प्रतिमा होय. ज्या पदार्थांमध्ये त्रसजीव असतात त्यास सचित्त म्हणतात. म्हणून जीवसहित कोणताही पदार्थ न खाणे ही सचित्तत्याग प्रतिमा होय.

६. **रात्रिभोजनत्याग[१]** –प्रतिमा–मन–वचन–कायेने व कृतकरित अनुमोदनेने रात्री सर्व प्रकारच्या आहारांचा निरतिचार त्याग करणे अर्थात् सूर्यास्ताचे अगोदर दोन घटकापासून सूर्योदयानंतर २ घटकापर्यंत खाण्यापिण्याचा त्याग करणे यास रात्रिभोजनत्याग प्रतिमा म्हणतात. कोठे कोठे या प्रतिमेला दिवामैथुनत्याग प्रतिमा (दिवसा मैथुनाचा त्याग करणे) असेही म्हणतात.

७. **ब्रह्मचर्य प्रतिमा** – मन–वचन–कायेने स्त्रीमात्रांचा निरतीचार त्याग करणे ही ब्रह्मचर्य प्रतिमा होय.

८. **आरम्भत्याग प्रतिमा** – मन–वचन–काय आणि कृतकारित अनुमोदनेने गृहकार्यासंबंधी सर्व प्रकारच्या क्रियेचा त्याग करणे, ही **आरम्भत्याग प्रतिमा** होय. ही प्रतिमा धारण करणारे स्नान, दान, पूजन वगैरे करू शकतात.

९. **परिग्रहत्याग प्रतिमा** – परिग्रहपरिमाणव्रतात केलेल्या मर्यादेत पुनः कमी करून धनधान्यादि परिग्रहास पापाचे कारण समजून स्वेच्छेने उत्साहपूर्वक त्यांचा निरतिचार त्याग करणे यास परिग्रहत्याग प्रतिमा म्हणतात.

१०. **अनुमतित्याग प्रतिमा** – घरासंबंधी कोणत्याही व्यापार वगैरे कामाबद्दल अनुमोदन न देणे ही अनुमतित्याग प्रतिमा होय. ही

१. एक ते पाच प्रतिमेपर्यंत जरी रात्री भोजन करीत नाही. तथापि तेथे अतिचार संभवतो.

Scanned by CamScanner

प्रतिमा धारण करणारा उदासीन होऊन घरी, मंदिरात किंवा मठात राहतो, घरातील मंडळींनी किंवा दुसऱ्या कोणी श्रावकाने जेवण्यास बोलाविले तर त्यांचे घरी जेवण करून येतो, परंतु आपल्या तोंडाने अमुक एक वस्तू माझ्यासाठी तयार करा असे म्हणत नाही.

११. **उद्दिष्टत्याग प्रतिमा** – घर सोडून वनात किंवा मठात राहून तप करणे, अपुरे वस्त्र धारण करणे, अर्ध (लंगोटी व चादर तसेच लंगोटी मात्र) याचनारहित (न मागता) भिक्षावृत्तीने जाऊन योग्य व निर्दोष आहार घेणे ही उद्दिष्टत्याग प्रतिमा होय. ही प्रतिमा धारण करणाऱ्यांचे दोन भेद आहेत. १. क्षुल्लक व २. ऐल्लक. क्षुल्लक अर्धी चादर जवळ ठेवतात व ऐल्लक फक्त लंगोटी ठेवतात. ह्यांच्या बाकी सर्व क्रिया मुनी सारख्या असतात.

प्रश्न – १. प्रतिमा कशास म्हणतात? व त्या किती आहेत? तीर्थंकराच्या मूर्तीस देखील प्रतिमा म्हणतात, तर ह्या दोहोंत काय फरक आहे? २. प्रतिमेचे पालन कोण करतो? पुढील प्रतिमेच्या पालनासाठी मागील प्रतिमा पालन करणे आवश्यक आहे किंवा नाही? ३. आतापर्यंत एकही प्रतिमा नसणाऱ्याने जर प्रथमतः पहिली प्रतिमा धारण केली तर पहिल्यापेक्षा त्याने आपली काय उन्नती केली? ४. पुढील गृहस्थांना कोणकोणत्या प्रतिमा आहेत? पर्व दिवशी प्रोषधोपवास करणारा, घरचे एकही काम न करता सर्व दिवस स्वाध्याय व धर्मध्यानात घालविणारा, स्त्रीमात्रांचा त्याग करणारा व लंगोटीशिवाय कोणताही परिग्रह न ठेवणारा. ५. गृहस्थ, स्त्री, देव, पशु व पक्षी हे जास्तीत जास्त किती प्रतिमा पाळू शकतात? ६. कोट, बूट, पँट, हॅट वगैरे घालून , व्यापार करून, वकिली चालवून, वर्तमानपत्रांचे संपादक होऊन, राज्य अथवा शासन करून, पगारी शिक्षक, डॉक्टर, चीफ साहेब वगैरे होऊन कोणकोणत्या प्रतिमेचे पालन होऊ शकते? ७. दहावी प्रतिमा धारण करणाऱ्यांस कोणी जेवणाचे आमंत्रण दिल्यास ते त्यांचे घरी जातील किंवा नाही? ८. अकरावी प्रतिमा धारण करणारे मठ, पाठशाला वगैरे स्थापन करणे. त्याकरिता पैसे देण्याची प्रेरणा करणे, रेल्वे, मोटर, विमान यामध्ये बसणे कोणाजवळ शास्त्रासाठी याचना करणे, स्वतः एखादे पुस्तक लिहिणे, रोग झाला

असता तो कोणास सांगणे, पूजा करणे इत्यादि गोष्टी करू शकतात किंवा नाही? दुसरी प्रतिमा धारण करणाऱ्यास त्रिकाल सामायिक करणे जरूर आहे काय? नाही तर कोणकोणत्या प्रतिमाधारी श्रावकाला ते आवश्यक आहे? व सामायिकाचा विधी कसा आहे? १०. ज्या ठिकाणी कोणी जैन रहात नाही आणि जैन मंदिरही नाही तेथे प्रतिमाधारी श्रावक राहील किंवा नाही? ११. दुसरी प्रतिमा धारण करणारा रात्री जेवण करील काय? जर नाही तर रात्रिभोजनत्याग ही प्रतिमा सहावी का ठेवली? १२. सातव्या प्रतिमेचे स्वरूप काय? व ती धारण करणारा श्रावक कोणकोणत्या गोष्टी करीत नसतो? १३. अकरावी प्रतिमा धारण करणारा श्रावक आहे की मुनी? त्याचेजवळ कोणकोणत्या वस्तू असतात?

धडा ७ वा

तत्त्व आणि पदार्थ

तत्त्वे सात आहेत – १. जीव, २. अजीव, ३. आस्त्रव, ४. बंध, ५. संवर, ६. निर्जरा व ७. मोक्ष.

१. जीव – जो प्राणांनी तिन्ही काळांत जगतो, ज्याला चेतना म्हणजे ज्ञान–दर्शन आहे किंवा प्राणास धारण करतो त्यास जीव म्हणतात. पाच इंद्रिये, तीन बल (मनोबल, वचनबल व कायबल), आयुष्य आणि श्वासोच्छ्वास हे दहा द्रव्यप्राण आहेत; आणि तेथे ज्ञानदर्शनादिकांची योग्यता व कार्य हे भाव प्राण आहेत. हे धारण करणाऱ्यास जीव[१] असे म्हणतात. जसे–मनुष्य,देव,पशु,पक्षीवगैरे. जीवतत्त्व–ज्ञायकस्वरूपी आत्मा

२. **अजीव** – ज्याला चेतना नाही अथवा पर्यायियोग्य प्राण नाहीत, त्यास **अजीव** म्हणतात. जसे – लाकूड, घर वगैरे. अजीव पाच प्रकारचे

---

१. एकेंद्रिय जीवास स्पर्शनेंद्रिय, आयुष्य, कायबल आणि श्वासोच्छ्वास हे ४ प्राण असतात, द्विन्द्रिय जीवास रसनेंद्रिय व वचनबल मिळून सहा प्राण असतात.

Scanned by CamScanner

आहेत. ते १ ल्या धड्यात (३ रा भाग) सांगितले आहेत.

३. **आस्त्रव** – रागद्वेषमोह परिणामांनी कर्माचे येणे यास आस्त्रव म्हणतात. याचे दोन भेद आहेत. १. भावास्त्रव, २. द्रव्यास्त्रव, ज्याप्रमाणे एखाद्या नावेस छिद्र पडले म्हणजे त्या मार्गाने नावेत पाणी येऊ लागते त्याप्रमाणे जीवाच्या ज्या परिणामांनी कर्म येते त्या परिणामांना भावास्त्रव म्हणतात. आणि जड कर्म येणे यास द्रव्यास्त्रव म्हणतात. भावास्त्रवाचे मुख्य ४ भेद आहेत– १. मिथ्यात्व, २.अविरति, ३. कषाय व ४. योग.

मिथ्यात्व – सात तत्त्वांविषयी यथार्थ श्रद्धा नसणे, खोट्या देव-गुरूशास्त्रांची पूजा, सेवा वगैरे करणे, शुद्ध आत्म्याचा प्रतिभास न होणे, पंचेंद्रियांचे विषय भोगण्याची फार इच्छा असणे अशा वाईट व निंद्य परिणामांना मिथ्यात्व म्हणतात. म्हणूनच हे कर्मबंधास मुख्य कारण आहे. याचे पाच भेद आहेत :- एकान्त[१], विपरीत[२], विनय[३], संशय[४] व अज्ञान[५].

२. **अविरति** – आत्म्याच्या मूळ स्वभावापासून विमुख होऊन पाच इंद्रियांच्या व मनाच्या विषयामध्ये आसक्त राहणे यास अविरति म्हणतात. ५ स्थावर व १ त्रस या षट्काय जीवांची हिंसा करणे पाच इंद्रिये व मन ताब्यात न ठेवणे असे अविरतीचे १२ भेद आहेत.

३. **कषाय** –जीवाच्या रागद्वेष परिणामाला **कषाय** म्हणतात.

त्रीन्द्रिय जीवास घ्राणेंद्रिय मिळून ७ प्राण असतात. चतुरेंद्रिय जीवास नेत्र मिळून ८ त्रीन्द्रिय असतात. पंचेंद्रिय असंज्ञी जीवास मन सोडून ९ प्राण असतात व संज्ञी पंचेंद्रिय जीवास मनसहित १० प्राण असतात.

मिथ्यात्वाचे पाच भेद – १. वस्तूंमधील अनेक गुणांचा विचार न करता त्यामध्ये एकच गुण किंवा धर्म आहे असे मानणे हे एकांत मिथ्यात्व होय. २. वस्तूचे जसे स्वरूप आहे त्याच्या उलट श्रद्धा करणे हे विपरीत मिथ्यात्व होय. ३. खऱ्या व खोट्या देव-गुरू शास्त्रांचा विचार न करता सर्वांचा सारखा विनय करणे हे विनय मिथ्यात्व होय. ४. पदार्थाच्या खऱ्या स्वरूपाविषयी संशय ठेवणे हे संशय मिथ्यात्व होय. आणि ५. हित व अहिताची परीक्षा नसणे हे अज्ञान मिथ्यात्व होय.

याचे २५ भेद आहेत– ४ अनंतानुबंधी क्रोध-मान-माया-लोभ. ४. अप्रत्याख्यान क्रोध-मान-माया-लोभ. ४. प्रत्याख्यानावरण क्रोधमानमाया लोभ. ४. संज्वलन-क्रोध-मान-माया-लोभ आणि ९ नोकषाय :- हास्य, रती, अरती, शोक, भय, जुगुप्सा, स्त्रीवेद, पुंवेद, नपुंसकवेद. या सर्वप्रकारांनी कर्माचा नेहमी पुष्कळ आस्त्रव होत असतो व त्यामुळे जीवाला अत्यंत दुःख होत असते.

४. **योग** – मनात काहि चिंतवन केल्याने, वचनाने काही बोलण्याने व शरीराने काही कार्य केल्याने आपल्या आत्म्याचे देखील जे हलनचलन होते त्यास **योग** म्हणतात. आत्म्याच्या प्रदेशांचे देखील जे हलनचलन होते त्यास योग म्हणतात. आत्म्याचे हलन चलन झाल्यानेच कर्माचा आस्त्रव होतो. योगाचे १५ भेद आहेत :-४ मनोयोग (सत्य, असत्य,उभय, व अनुभय), ४ वचनयोग (सत्य, असत्य,उभय व अनुभय) आणि ७ काययोग (औदारिक, औदारिकमिश्र, वैक्रियक,वैक्रियकमिश्र, आहारक, आहारकमिश्र व कार्माण.) याप्रमाणे ५ मिथ्यात्व, १२ अविरती, २५ कषाय व १५ योग मिळून आस्त्रवाचे ५७ भेद आहेत.

४. **बंध** – आस्त्रवाच्या कारणांनी आलेल्या कर्माचा जीवांचे प्रदेशामध्ये प्रवेश होणे यास बंध म्हणतात. बंधाचेही २ भेद आहेत :- १. **भावबन्ध**, २. **द्रव्यबन्ध**. आत्म्याच्या ज्या रागद्वेषादि विकार भावांनी कर्मबन्ध होतो त्यास भावबंध म्हणतात. आणि त्या भावामुळे कर्मरूप पुद्गल परमाणु आत्मप्रदेशाबरोबर दूध आणि पाणी मिसळल्याप्रमाणे परस्पर प्रवेश करतात यास **द्रव्यबन्ध** म्हणतात. मिथ्यात्वादि परिणामांनी जी कर्मे येतात तीच आत्म्याच्या प्रदेशांबरोबर मिळून जातात. जसेः- धूळ उडून चिकट पदार्थास लागते. आस्त्रवपूर्वकच बन्ध होत असल्यामुळे आस्त्रवाचे जे भेद आहत ते सर्व बन्धालाही कारण आहेत असे समजावे.

५. **संवर** – आस्त्रवाला रोकणे म्हणजे नवीन कर्म न होऊ देणे यास

Scanned by CamScanner

संवर म्हणतात. ज्याप्रमाणे एखाद्या नावेस छिद्र असल्यास त्यातून पाणी येते, जर ते छिंद्र बंद केले तर पाणी येणे बंद होईल, त्याप्रमाणे ज्या परिणामांनी कर्म येत होते ते परिणाम जर झाले नाहीत तर कर्माचे येणे बंद होईल. हाच **संवर** होय. याचे देखील **भावसंवर व द्रव्यसंवर** असे दोन भेद आहेत. ज्या परिणामांनी आस्त्रव होत नाही त्यास **भावसंवर** म्हणतात व द्रव्यास्त्रवाला रोकणे यास द्रव्यसंवर म्हणतात. ३ गुप्ती, ५ समिती, १० धर्म, १२ अनुप्रेक्षा, २२ परीषहजय, आणि ५ चारित्र या योगे संवर होतो.

गुप्ती– मनाच्या क्रियेला रोकणे ही **मनोगुप्ती** होय. वचनाच्या क्रियेला रोकणे ही **वचनगुप्ती** होय. शरीराच्या क्रियेला रोकणे ही **कायगुप्ती** होय. याप्रमाणे ३ गुप्ती आहेत.

समिती[१] – समीचीन प्रवृत्तीला समिती म्हणतात. १. ईर्या, २.भाषा, ३.एषणा, ४.आदाननिक्षेपण; व ५.उत्सर्ग ह्या पाच समिती आहेत.

धर्म[१]– उत्तम क्षमा, मार्दव, आर्जव, शौच, सत्य, संयम, तप, त्याग, आकिंचन्य व ब्रह्मचर्य हे दहा धर्म आहेत. हे जीवास स्वर्गमोक्ष या उत्तम स्थानाची प्राप्ती करून देतात. म्हणून त्यांना धर्म म्हणतात.

अनुप्रेक्षा– वारंवार चिंतवन करणे याला **अनुप्रेक्षा** म्हणतात. त्याचे १२ प्रकार आहेत. अनित्य, अशरण, संसार, एकत्व, अन्यत्व, अशुचि, आस्त्रव, संवर, निर्जरा, लोक, बोधिदुर्लभ व धर्म. यांनाच **बारा भावना** म्हणतात.

१. **अनित्य–अनुप्रेक्षा–** संसारातील एकही वस्तू नित्य नाही, धन, यौवन, जीवित इत्यादि सर्व पाण्याच्या बुडबुड्याप्रमाणे अस्थिर आहेत असे चिंतवन करणे यास **अनित्यानुप्रेक्षा** म्हणतात.

---

१. पाच समिती व दहा धर्म यांचे स्वरूप अनुक्रमे पान २९ व २६ वर सांगितलेच आहे.

२. **अशरण–अनुप्रेक्षा–** संसारातील नाना दुःखांपासून किंवा मरणापासून सोडविण्यास खऱ्या धर्माशिवाय कोणीही समर्थ नाही, म्हणून जगात जिनधर्माशिवाय शरण जाण्यायोग्य दुसरा कोणीही नाही, असे चिंतन करणे यास **अशरणानुप्रेक्षा** म्हणतात.

३. **संसार अनुप्रेक्षा–** हा जीव जन्म–मरण करीत या संसारात पुष्कळ कालापासून भ्रमण करीत आहे, त्यात त्याला अनेक प्रकारचे दुःखे भोगावी लागतात असे चिंतवन करणे यास **संसारानुप्रेक्षा** म्हणतात.

४. **एकत्व–अनुप्रेक्षा–** हा जीव आपल्या चांगल्या वाईट कर्मांचे फल एकटाच भोगतो; कोणीही आप्त–इष्ट त्याला सहाय्य करीत नाही असा विचार करणे यास **एकत्वानुप्रेक्षा** म्हणतात.

५. **अन्यत्व अनुप्रेक्षा–** घर,धन, स्त्री, पुत्र, शरीर इत्यादिकांपासून आत्म्याला वेगळे समजणे ही **अन्यत्वानुप्रेक्षा** होय.

६. **अशुचित्व–अनुप्रेक्षा–** हे शरीर अपवित्र अशा मांस पू रक्त, हाड इत्यादिकांनी युक्त असल्यामुळे दुर्गंधी व घाणेरडे आहे; यावर का प्रीती करावी असे चिंतवन करणे यास **अशुचित्वानुप्रेक्षा** म्हणतात.

७. **आस्त्रव अनुप्रेक्षा–** मन–वचन–काय यांच्या हलनचलनामुळे कर्माचा आस्त्रव होतो. हाच संसारास मूळ कारण असून आत्म्याच्या गुणांचा नाश करणारा आहे इत्यादि प्रकारचे आस्त्रवाच्या स्वरूपाचे चिंतवन करणे यास **आस्त्रवानुप्रेक्षा** म्हणतात.

८. **संवर–अनुप्रेक्षा–** आस्त्रवाला रोकल्यानेच हा जीव संसार समुद्रातून तरून जातो; इत्यादि प्रकारे संवराच्या स्वरूपाचे चिंतवन करणे ही **संवरानुप्रेक्षा** होय.

९. **निर्जरा–अनुप्रेक्षा–** आत्म्यापासून थोडे थोडे कर्म नाहीसे होणे ही निर्जरा होय. ती कोणत्या प्रकारांनी होते याचा विचार करणे यास

Scanned by CamScanner

निर्जरानुप्रेक्षा म्हणतात.

१०. **लोक-अनुप्रेक्षा-** त्रिलोकाचा आकार, रचना, त्यांचे अनादित्व, त्यातील द्रव्ये, त्यांची स्थाने, जीवाचे परिभ्रमण इत्यादि गोष्टींचा विचार करणे यास **लोकानुप्रेक्षा** म्हणतात.

११.**बोधिदुर्लभ अनुप्रेक्षा** - हा मनुष्य जन्म फारच कष्टाने प्राप्त झाला आहे. हा प्राप्त झाला असता तो व्यर्थ न गमावता रत्नत्रयाची प्राप्ती करून घेतली पाहिजे इत्यादि प्रकारे विचार करणे यास **बोधिदुर्लभानुप्रेक्षा** म्हणतात.

१२. **धर्म-अनुप्रेक्षा-** धर्मापासून सांसारिक व पारमार्थिक सर्व प्रकारची सुखे प्राप्त होतात, असे समजून धर्माच्या स्वरूपाचे चिंतवन करणे याला **धर्मानुप्रेक्षा** म्हणतात.

परीषहजय - मुनी कर्माची निर्जरा होण्यासाठी व कायक्लेश करण्यासाठी साम्यभवाने स्वतः दुःखे सहन करतात त्यास परीषहजय म्हणतात. परीषह २२ प्रकारचे आहेत. १. क्षुधा, २.तृषा, ३.शीत, ४.उष्ण, ५. दंशमशक, ६. नाग्न्य, ७. अरति, ८.स्त्री, ९. चर्चा, १०. निषद्या, ११. शय्या, १२. आक्रोश, १३. वध, १४. याचना, १५. अलाभ, १६. रोग, १७. तृणस्पर्श, १८. मल, १९. सत्कार-पुरस्कार, २०. प्रज्ञा, २१. अज्ञान व २२. अदर्शन.

१. भूक लागली असता लवकर खाण्यास मिळाले नाही तरी शांतपणे ती सहन करणे या **क्षुधा परीषहजन** म्हणतात.

२. तहान लागली असता त्यावरही विजय मिळविणे यास **तृषा परीषहजय** म्हणतात.

३. अतिशय थंडी पडली असताही ती सहन करणे हा **शीत परीषहजय** होय.

४. उष्णतेपासून होणारे दुःख सहन करणे हा **उष्ण परीषहजय** होय.

५. विंचू, ढेकूण, डांस, वगैरेपासून होणारी पीडा सहन करणे यास **दंश-मशक परीषहजय** म्हणतात.

६. नग्न राहूनसुद्धा लज्जा, ग्लानी वगैरे विकार उत्पन्न होऊ न देता त्यापासून होणारे दुःख सहन करणे यास **नाग्न्य परीषहजय** म्हणतात.

७. अनिष्ट वस्तूंचा देखील द्वेष किंवा तिरस्कार न करणे हा **अरती परीषहजय** होय.

८. सुंदर स्त्रियांच्या हावभावांनी सुद्धा मन चंचल न होऊ देता दृढपणे ब्रह्मचर्य पाळणे हा **स्त्री परीषहजय** होय.

९. चालताना पाय दुखले किंवा खडे वगैरेचा त्रास होऊ लागला तरीही शांतिपूर्वक सहन करणे यास **चर्या परिषहजय** म्हणतात.

१०. ध्यान करताना एकाच आसनाने कितीही वेदना झाल्या तरी चलायमान न होता शांतपणे ते दुःख सहन करणे हा **निषद्या (आसन) परीषहजय** होय.

११. दगडावर किंवा कठीण जमिनीवर जरी निजण्याचा प्रसंग आला तरी त्यापासून होणारे दुःख किंवा कुशीवर सारखे निजल्याने होणारे दुःख सहन करणे यास **शय्या परीषहजय** म्हणतात.

१२. दुष्टांचा अनिष्ट कठोर वचनालाही सहन करून त्यांच्याशी क्षमाभाव ठेवणे म्हणजे **आक्रोश परीषहजय** होय.

१३. एखाद्या दुष्ट मनुष्याने मारले असता क्रोध न करता ते दुःख सहन करणे यास **वध परीषहजय** म्हणतातः

Scanned by CamScanner

१४. प्राण गेला तरी हरकत नाही पण भोजन, पाणी, औषध इत्यादिकांकरिता याचना न करणे हा याचना परीषहजय होय.

१५. भोजन वगैरे न मिळाले किंवा अन्तराय आला तरी दुःखी न होता कष्ट सहन करणे यास **अलाभ परीषहजय** म्हणतात.

१६. कोणताही रोग झाला असता त्यापासून होणारे दुःख सहन करणे हा **रोग परीषहजय** होय.

१७. रस्त्याने चालताना काटे, खडे, काच वगैरे टोचले असता होणारे दुःख सहन करणे यास **तृणस्पर्श परीषहजय** म्हणतात.

१८. आपले शरीर फार मळकट झालेले पाहून किळस न करणे व स्नानादिकाविषयी इच्छा न बाळगणे यास **मल परीषहजय** म्हणतात.

१९. कोणी आपला आदर-सत्कार विनय वगैरे न केला तरी वाईट न मानता मानापमानात समताभाव ठेवणे यास **सत्कार-पुरस्कार परीषहजय** म्हणतात.

२०. आपल्या शहाणपणाचा, ज्ञानाचा किंवा आचरणाचा गर्व न करणे हा **प्रज्ञा परीषहजय** होय.

२१. आपल्या अज्ञानाबद्दल जर कोणी आपला तिरस्कार केला किंवा प्रयत्न करूनही ज्ञानप्राप्ती झाली नाही तरी दुःखी न होणे हा **अज्ञान परीषहजय** होय.

२२. पुष्कळ तपश्चरण केल्यावरहि ऋद्धि, अवधिज्ञान वगैरे प्राप्त न झाल्यास सम्यग्दर्शनादि धर्मास, देव-गुरू-शास्त्रास दोष न देता शांत परिणाम ठेवणे हा **अदर्शन परीषहजय** होय.

चारित्र – संसाराला कारणीभूत अशा पापरूप क्रियेचा त्याग करून शुद्धात्मस्वरूपात लीन होणे यास चारित्र म्हणतात. याचे ५ भेद आहेत.

सामायिक[१], छेदोपस्थापना[२], परिहारविशुद्धि[३], सूक्ष्मसांपराय[४] व यथाख्यात[५].

६. **निर्जरा**– जीवाच्या शुद्ध भावांनी संचित-कर्म संवरपूर्वक थोडे थोडे नाहीसे होणे ही निर्जरा होय. ज्याप्रमाणे नावेत शिरलेले पाणी थोडे थोडे काढून टाकल्याने नाव वर येते; त्याप्रमाणे आत्म्याबरोबर जी कर्मे एकरूप झाली होती त्यांचा थोडा थोडा क्षय होणे ही निर्जरा होय. याचे दोन भेद आहेत– १. **भावनिर्जरा,** २. **द्रव्यनिर्जरा,** आत्म्याच्या ज्या परिणामांनी कर्म आपले फल देऊन नाश पावते त्यास **भावनिर्जरा** म्हणतात. आणि ते कर्मरूप पुद्गल परमाणू आत्म्यापासून वेगळे होणे ही **द्रव्यनिर्जरा** होय.

७. **मोक्ष**– पूर्ण शुद्ध पर्यायाची प्राप्ती झाली असता संपूर्ण कर्मांचा क्षय झाला असता शुद्ध आत्मस्वरूपाची प्राप्ती होणे म्हणजे मोक्ष होय. जसे नावेतील सर्व पाणी बाहेर काढले गेले असता ती नाव पूर्णपणे

---

१. सर्व जीवावर समता भाव ठेवणे सुख-दुःखांमध्ये समता राखणे व शुभाशुभ विकल्पांचा त्याग करून आत्मध्यानात लीन होणे हे **सामायिक चारित्र** होय.

२. सामायिकापासून चलायमान झाल्यावर पुनः स्वतःला शुद्धात्म्याच्या अनुभवात स्थिर करणे व व्रतादिक भंग झाल्यास प्रायश्चित्तादि घेऊन पुनः निश्चल होणे हे **छेदोपस्थापना चारित्र** होय.

३. राग-द्वेषादि विकारांचा त्याग करून विशेष रीतीने (जीवहिंसा होणार नाही अशी) आत्मशुद्धी करणे हे **परिहारविशुद्धी चारित्र** होय.

४. स्वतः कषायरहित होत सूक्ष्म लोभ कषाय नाममात्र शिल्लक असता जी शुद्धता राहते ते **सूक्ष्मसांपराय चारित्र** होय.

५. कषायांचा पूर्णपणे उपशम किंवा क्षय करून आत्म्याच्या शुद्ध स्वभावात लीन होणे हे **यथाख्यात चारित्र** होय.

Scanned by CamScanner

पाण्यावर येते त्याप्रमाणे संवरपूर्वक निर्जरा होत होत जेव्हा सर्व कर्माचा क्षय होऊन आत्म्याचे शुद्ध स्वरूप प्रगट होते तेव्हा हा आत्मा ऊर्ध्वगमन स्वभावीचा असल्यामुळे तिन्ही लोकांच्या वर जाऊन विराजमान होतो; यासच मोक्ष म्हणतात.

पदार्थ– या जीवाजीवादि सात तत्त्वांमध्ये पुण्य व पाप ही मिळविल्याने ९ पदार्थ होतात.

पुण्य– ज्याचा उदय इष्टवस्तूंच्या प्राप्तीमध्ये निमित्त असतो ते पुण्य कर्म होय. जसे एखाद्या पुरुषाला व्यापारात पुष्कळ लाभ झाला, तसेच एक सुंदर पुत्रही झाला; एका मुलाने चांगले शिक्षण घेऊन उच्च पदवी मिळविली, ह्या सर्व गोष्टी पुण्याच्या उदयाने झाल्या असे समजावे.

पाप – ज्याचा उदय अनिष्ट वस्तूंच्या प्राप्तीमध्ये निमित्त असतो. त्यास पाप कर्म म्हणतात. जसे एखादा रोगी झाला, पुत्र मरण पावला अथवा द्रव्य चोरीस गेले, ह्या सर्व गोष्टी पापाच्या उदयाने झाल्या असे समजावे. विद्या प्रसार करणे, जातीची उन्नती करणे, परोपकार करणे, धर्माचे पालन करणे इत्यादि कृत्यांपासून पुण्यबंध होतो. आणि जुवा खेळणे खोटे बोलणे, चोरी करणे, दुसऱ्याचे वाईट चिंतवन करणे इत्यादि वाईट कृत्यांपासून पापाचा बंध होतो

प्रश्न – १. प्राण किती आहेत? हे जीवालाच असतात की अजीवालासुद्धा असतात? देव, पश्चेंद्रिय, असंज्ञी, तिर्यंच, वृक्ष, नारकी, स्त्री, माशी, विमान आणि मुंगी यांना कोणकोणते प्राण आहेत? २. प्राणरहित पदार्थाचे किती भेद आहेत. नावासहित सांगा. ३. भावास्रव द्रव्यास्रव आणि भावनिर्जरा– द्रव्यनिर्जरा यात काय भेद आहेत हे उदाहरण देऊन सांगा; जेथे भावास्रव होतो तेथे द्रव्यास्रव होतो किंवा नाही? ४. बंध कशास म्हणतात? त्याची कारणे कोणती? आणि ज्यापासून बंध होत नाही अशी कारणे कोणती? ५. निर्जरा आणि मोक्ष यात काय अंतर आहे? प्रथम निर्जरा होते की मोक्ष होतो? ६. मिथ्यात्व, योग, गुप्ती,

आदाननिक्षेपण समिती, अनुप्रेक्षा, चारित्र, अदर्शनपरीषहजय, लोकभावना संशयमिथ्यात्व व सामायिक–चारित्र यांचा अर्थ काय? ७. खालील साधू लोकांनी कोणकोणते परीषह सहन केले ते सांगा. ८. एक तपस्वी उन्हाळ्याच्या दिवसात दोन प्रहरी एका पहाडावर ध्यान करीत असून त्यांचा गळा सुकला आहे व अडीच घंटे पर्यंत एकाच आसनावर बसून आहेत. ९. सुकुमार मुनींचे अर्धे शरीर कोल्हीणीने भक्षण केले होते तरी त्यांनी आपले ध्यान सोडले नाही. १०. एका मुनीस इतकी खरूज झाली की त्यायोगे सर्व शरीरात खाज सुटून मोठ्या जखमा झाल्या परंतु त्यांनी कोणासही औषध मागितले नाही. ११. जीव तत्त्वाचा दुसऱ्या तत्त्वांशी कोणता व कसा संबंध आहे? १२. कर्माचा आस्रव व बंध बिलकुल न होता फक्त निर्जराच होते. अशी एखादी वेळ असणे शक्य आहे काय? १३. बंध कशाचा होतो? संवर भावनेत काय चिंतन करावे? यथाख्यात चारित्र पाळणाऱ्यास आस्रव आणि बंध होतो किंवा नाही? १४. प्रथम आस्त्रव होतो की बंध? परीषह कोण सहन करतात आणि एकावेळी एकच परीषह सहन होतो की अधिकही होतात? १५. पुण्य व पाप कशास म्हणतात आणि ती कोणकोणत्या कृत्यांनी होतात? १६. खाली दिलेल्या कृत्यांपासून पुण्य होईल की पाप? (अ) एका शहरात दहा जिनमंदिरे होती; त्यापैकी दोन तीन खंडित झाली होती आणि दोन तीन मंदिरात पूजा प्रक्षाल वगैरेची व्यवस्था नव्हती; अशा स्थितीत आपली किर्ती होण्यासाठी एका गृहस्थाने अकरावे मंदिर बनविले आणि तेथे पूजा करण्यासाठी चार रुपये महिन्याचा एक पुजारी नोकरीस ठेविला. (अ) एक शेटजी दररोज फारच नम्रतेने दर्शन पूजन, सामायिक व स्वाध्याय करीत असतात. (इ) एका श्रीमंत गृहस्थाने एका दूर असलेल्या गावातील जीर्ण देवळाचा उद्धार केला आणि हे कृत्य आपण केले आहे असे कोठेही प्रसिद्ध केले नाही. (ई) एका मुलाने पुस्तकासाठी आईबापांना पैसे मागूनही त्यांनी न दिल्यामुळे दुकानातून पैसे चोरून त्याने पुस्तक विकत आणले. (उ) पाठशाला स्थापन करणे भट्टरक बनून धर्मध्यान न करिता मजेने चैन

Scanned by CamScanner

उडविणे; असल्या भट्टारकाची सेवा करणे; धर्मासाठी खोटे बोलणे; औषधालय स्थापित करणे; हिंसक मनुष्यांशी संबंध ठेवणे, निर्धन मनुष्यास मदत करणे; पोटासाठी भिक्षा मागणे; विद्या प्राप्त करण्यासाठी अन्य देशास जाणे;विद्यार्थ्यांना छात्रवृत्ती देऊन शिकविणे; तरुणभाऊबंद मेले असता ऋण काढून आप्तवर्गास जेवू घालणे; मुलामुलींची लहान वयात लग्ने करणे;धर्मादायाची रक्कम व्यर्थ खर्च करणे.

धडा ८ वा

आठ कर्मे

कर्म – जे सूक्ष्म पुद्गल आत्म्याचा मूळ शुद्ध स्वभाव प्रगट होऊ देत नाहीत त्यास कर्म म्हणतात. ज्याप्रमाणे आकाशामध्ये पसरलेल्या मेघांनी सूर्याचा प्रकाश झाकला जातो, त्याप्रमाणे आत्म्याचे ठिकाणी क्रोधादि कषाय उत्पन्न झाल्याने सर्वत्र चोहीकडे पसरलेले कर्म पुद्गल आत्म्याच्या प्रदेशांबरोबर बद्ध होऊन आत्म्याचा स्वभाव झाकतात, कषायाच्या योगाने त्यांच्यामध्ये सुखदुःख देण्याची शक्ती येते; त्यांनाच कर्म म्हणतात.

कर्म आठ आहेत– १. ज्ञानावरण, २. दर्शनावरण, ३. वेदनीय, ४. मोहनीय, ५. आयु, ६. नाम, ७. गोत्र, ८. अंतराय.

(या आठही कर्मांचे विशेष वर्णन, भेद व पोटभेद पुढे क्रमाने दिले आहेत. प्रत्येक कर्माच्या स्वभावाची कल्पना येण्याकरिता त्या त्या ठिकाणी चित्रेही दिली आहेत.)

ज्ञानावरण कर्म

ज्ञानावरण कर्म – ज्ञान+आवरण म्हणजे पडदा अथवा आच्छादन. ज्याप्रमाणे एखाद्या मूर्तीवर वस्त्र टाकले असता त्या मूर्तीचा आकार वगैरे काहीही दिसत नाही; त्याचप्रमाणे आत्म्यामध्ये केवलज्ञान होण्याची शक्ती

आहे; परंतु ह्या ज्ञानावरण नामक पडद्याने आत्म्याची ती ज्ञानशक्ती प्रगट होऊ दिली नाही.

धडा ८ वा – भाग १ ला

ज्ञानावरण कर्म

जे कर्म आत्म्याच्या ज्ञानगुणाच्या पर्यायांच्या घातामध्ये फक्त निमित्त असते ते **ज्ञानावरण कर्म** होय.

या कर्माचा उदय असताना प्रयत्न करूनही ज्ञानप्राप्ती होत नाही. जसे– मोतीचंद आपला धडा पुष्कळ पाठ करतो, परंतु त्यास तो आठवत नाही; म्हणून त्यास ज्ञानावरण कर्माचा उदय आहे असे समजावे.

दुसऱ्याच्या शिकण्यात विघ्न करणे, एखाद्याचे पुस्तक फाडणे अथवा तपविणे, कोणास पुस्तक न दाखविणे, आपल्या गुरूंची किंवा दुसऱ्या विद्वान गृहस्थांची निंदा करणे, आपल्या ज्ञानाचा गर्व करणे, विद्या शिकण्यात आळस करणे, खोटा उपदेश देणे इत्यादि कृत्यांनी **ज्ञानावरण कर्म** बांधले जाते; अर्थात आपल्या ज्ञानाचा प्रकाश होत नाही; व याच्या उलट वागल्याने ज्ञान प्रकट होते.

ज्ञानावरण कर्माचे ५ भेद (प्रकृती) आहेत – १. मतिज्ञानावरण, २. श्रुतज्ञानावरण, ३. अवधिज्ञानावरण, ४. मनःपर्ययज्ञानावरण व ५. केवलज्ञानावरण.

१. जे कर्म जीवाला पूर्णपणे मतिज्ञान होऊ देत नाही अर्थात् मतिज्ञानावर आवरण घालते किंवा त्यास प्रगट करत नाही म्हणजेच निमित्तमात्र असते. ते **मतिज्ञानावरण**[१] कर्म होय.

---

१. पाच इन्द्रिये व मन यांच्या सहाय्याने जीवाला पदार्थाचे जे अंशतः ज्ञान होते ते मतिज्ञान होय.

Scanned by CamScanner

ज्ञानावरण

२. जे कर्म श्रुतुज्ञानावर[1] आवरण घालते अर्थात् श्रुतज्ञान होऊ न देण्यामध्ये निमित्त असतो. त्यास **श्रुतज्ञानावरण कर्म** म्हणतात.

३. जे कर्म जीवास अवधिज्ञान[2] न होऊ देण्यास निमित्त असते, त्यास **अवधिज्ञानावरण कर्म** म्हणतात.

४. जे कर्म जीवास मनःपर्ययज्ञान[3] न होऊ देण्यात निमित्त असते त्यास **मनःपर्ययज्ञानावरण कर्म** म्हणतात.

५. जे कर्म आत्म्याला केवलज्ञान[4] न होऊ देण्यात निमित्त असते, ते **केवलज्ञानावरण कर्म** होय.

धडा ८ वा – भाग २ रा

दर्शनावरण कर्म

जे कर्म आत्म्याच्या दर्शन–गुणाला प्रकट होऊ देत नाही (म्हणजे चक्षुदर्शनादि प्रगट न होऊ देण्यात निमित्त असते) त्यास दर्शनावरण कर्म

---

१. मतिज्ञानाने जाणलेल्या पदार्थावरून त्याच पदार्थाचे विशेष ज्ञान होणे किंवा त्याच्याशी संबंध असलेल्या इतर पदार्थाचे ज्ञान होणे यास **श्रुतज्ञान** म्हणतात. (मतिज्ञान व **श्रुतज्ञान** ही दोन ज्ञाने कमी जास्त प्रमाणात अरिहंत व सिद्ध सोडून सर्व संसारी जीवांना असतात.)

२. पाच इंद्रिये व मन यांच्या सहाय्याशिवाय आत्मिक शक्तीने रूपी पदार्थांना स्पष्ट जाणणे यास **अवधिज्ञान** म्हणतात. हे ज्ञान पञ्चेन्द्रिय संज्ञी जीवांनाच होते.

३. इंद्रियादिकांच्या सहाय्याशिवाय आत्म–शक्तीने दुसऱ्याच्या मनातील रूपी पदार्थांना स्पष्ट जाणणे यास मनःपर्ययज्ञान म्हणतात. हे ज्ञान मुनीलाच होऊ शकते.

४. लोक–अलोकातील सर्व द्रव्यांना व त्यांच्या भूत–वर्तमान–भविष्य कालांतील सर्व पर्यायांना (अवस्थांना) आत्मिक सामर्थ्याने एकाचवेळी एकदम जाणणे यास **केवलज्ञान** म्हणतात.

म्हणतात. ज्याप्रमाणे राजाचा द्वारपाल पहारा करीत असताना कोणासही राजाच्या दर्शनाकरिता आत न जाऊ देता सर्वांना बाहेरच रोकतो; त्याचप्रमाणे दर्शनावरण कर्म जीवास दर्शन होऊ देत नाही. उदाहरणार्थ – मुंगीला दिसत नाही, तिला चक्षुदर्शनावरण कर्माचा उदय आहे असे समजावे.

कोणी पाहात असेल त्यास विघ्न करणे, स्वतः पाहिलेली वस्तू प्रगट न करणे, आपल्या दृष्टीचा गर्व करणे, मत्सर बुद्धीने आपल्या जवळची वस्तू दुसऱ्यास न दाखविणे, दिवसा निजणे, दुसऱ्याचे डोळे फोडणे इत्यादी कृत्यांनी दर्शनावरण कर्म बांधले जाते; व याच्या उलट कृत्यांनी आपला दर्शनगुण प्रगट होतो.

दर्शनावरण कर्माच्या ९ प्रकृती आहेत

१. चक्षुर्दर्शनावरण, २. अचक्षुदर्शनावरण, ३. अवधिदर्शनावरण, ४. केवलदर्शनावरण, ५. निद्रा, ६. निद्रानिद्रा, ७. प्रचला, ८. प्रचलाप्रचला, व ९. स्त्यानगृद्धि.

दर्शनावरण कर्म – ज्याप्रमाणे द्वारपाल राजदर्शनास प्रतिबंध करतो, त्याप्रमाणे दर्शनावरण कर्माची प्रकृती आत्म्याच्या दर्शनगुणाच्या परिणामांना न होण्यांस निमित्त असणे हे आहे. झाकण्याचा आहे; अर्थात हे कर्म आत्म्याला दर्शन होऊ देत नाही. अर्थात् हे कर्म आत्म्यास चक्षुदर्शनादि दर्शनगुणाच्या परिणामांना प्रगट न होऊ देण्यामध्ये निमित्त असते.

१. जे कर्म जीवाला चक्षुदर्शन (डोळ्याने पाहणे), होऊ न देण्यात निमित्त आहे. ज्याच्या उदयाने जीवाला दिसू शकत नाही ते **चक्षुदर्शनावरण कर्म** होय.

२. जे कर्म जीवाला अचक्षुदर्शन[१] होऊ देत नाही त्यास अचक्षुदर्शनावरण कर्म म्हणतात.

१. डोळ्याशिवाय इतर चार इंद्रिये मन याच्या द्वारे एखाद्या वस्तूचे सत्तामात्र अवलोकन (सामान्य प्रतिभास) होणे यास अचक्षुदर्शन म्हणतात. चक्षुविना अवग्रह होण्यापूर्वी अचक्षुदर्शन असते.

दर्शनावरण

Scanned by CamScanner

३. जे कर्म आत्म्यास अवधिदर्शन[1] न होऊ देण्यांत निमित्त असते ते **अवधिदर्शनावरण** कर्म होय.

४. जे कर्म आत्म्यास केवलदर्शन[2] न होऊ देण्यात निमित्त असते ते **केवलदर्शनावरण** कर्म होय.

५. ज्या कर्मोदयाने झोप येते त्यास **निद्रा** म्हणतात.

६. ज्या कर्माच्या उदयानें पुनः पुनः झोप येते त्यास **निद्रानिद्रा** म्हणतात.

७. ज्या कर्मोदयाने अर्धवट झोप येते व अर्धवट जागृती असते त्यास **प्रचला** म्हणतात.

८. ज्याच्या उदयाने गाढ झोप लागून तोंडातून लाळ गळते व अवयवही हालतात त्यास **प्रचला-प्रचला** म्हणतात.

९. ज्या कर्मोदयाने झोपेत बडबडणे, शक्तीपलीकडील एखादे अचाट कार्य करून जागे झाल्यावर त्याची कल्पनाही नसणे इत्यादि गोष्टी घडतात त्यास **स्त्यानगृद्धि** म्हणतात.

धडा ८ वा – भाग ३ रा

वेदनीय कर्म

जे कर्म जीवाच्या सुख-दुःखरूप भावामध्ये निमित्त असते त्यालाच वेदनीय कर्म म्हणतात. या कर्माच्या उदयाने मोहनीय कर्माच्या उदय असतांना संसारी जीव कोणत्याही पदार्थात इष्ट किंवा अनिष्टपणा मानून त्यापासून सुखःदुखे अनुभवू लागतो. जसे : प्रभाचन्द्राने लाडू खाल्ल्यामुळे त्यास आनंद झाला, पण पायात काटा टोचला तेव्हा मात्र दुःख झाले. या दोन्ही स्थितीत त्यास वेदनीय उदय होता असे समजावे.

---

१. अवधिज्ञानाचे अगोदर होणाऱ्या सामान्य प्रतिभासाला **अवधिदर्शन** म्हणतात. २. केवलज्ञानाबरोबर होणाऱ्या दर्शनास **केवलदर्शन** म्हणतात.

वेदनीय

Scanned by CamScanner

याचे दोन भेद आहेत-१. **साता-वेदनीय** व २. **असातावेदनीय**. यास दुसरी नावे **सद्वेद्य-असद्वेद्य** अशीही आहेत.

यापुढे प्रत्येक कर्माचे उदयाने कार्य होते असे जेथे सांगितले आहे तेथे त्या कर्माचा उदय निमित्तमात्र आहे असे जाणावे व पाठ करावे.

१. ज्या कर्माचा उदय जीवाला इंद्रियापासून होणारे सुखामध्ये निमित्त असतो, त्यास **साता-वेदनीय** म्हणतात.

२. ज्याच्या उदय जीवाला दुःखामध्ये निमित्त असतो, त्यास **असतावेदनीय** म्हणतात.

दुःख करणे, शोक करणे, पश्चात्ताप करणे, रडणे, मारणे; ठोकणे इत्यादि कृत्यांनी असाता वेदनीय कर्माचा बंध होतो.

सर्व जीवांवर दया करणे, व्रते पाळणे, लोभ न करणे, क्षमा धारण करणे, दान देणे इत्यादि कृत्यांनी साता वेदनीय कर्माचा बंध होतो.

वेदनीय कर्म : मध लावलेल्या तलवारीची धार चाटल्याने मध गोड लागते खरे, परंतु तलवारीच्या धारेने जीभ कापली जाते त्याप्रमाणे वेदनीय कर्म थोडा वेळ सुख (साता) दाखवून शेवटी आकुलता दुःख (असाता) उत्पन्न करणारे आहे.

धडा ८ वा – भाग ४ था

मोहनीय कर्म

ज्या कर्माच्या उदयाने हा जीव आपल्या स्वरूपाला विसरून दुसऱ्या वस्तूस आपले मानतो तेथे इष्टनिष्ट बुद्धी करतो. त्यास **मोहनीय** कर्म म्हणतात.

हे कर्म आपल्या सम्यक्त्व व चारित्र गुणांचा घात करते. काम, क्रोध, मान, माया, लोभ, राग, द्वेष हे सर्व विकार मोहनीय कर्माच्या उदयानेच होतात. उदारहणार्थ : मोहनलाल यास क्रोध येऊन त्याने एका मुलास मारले व रामाने लोभामुळे गोविंदाचा माल चोरला. यावरून

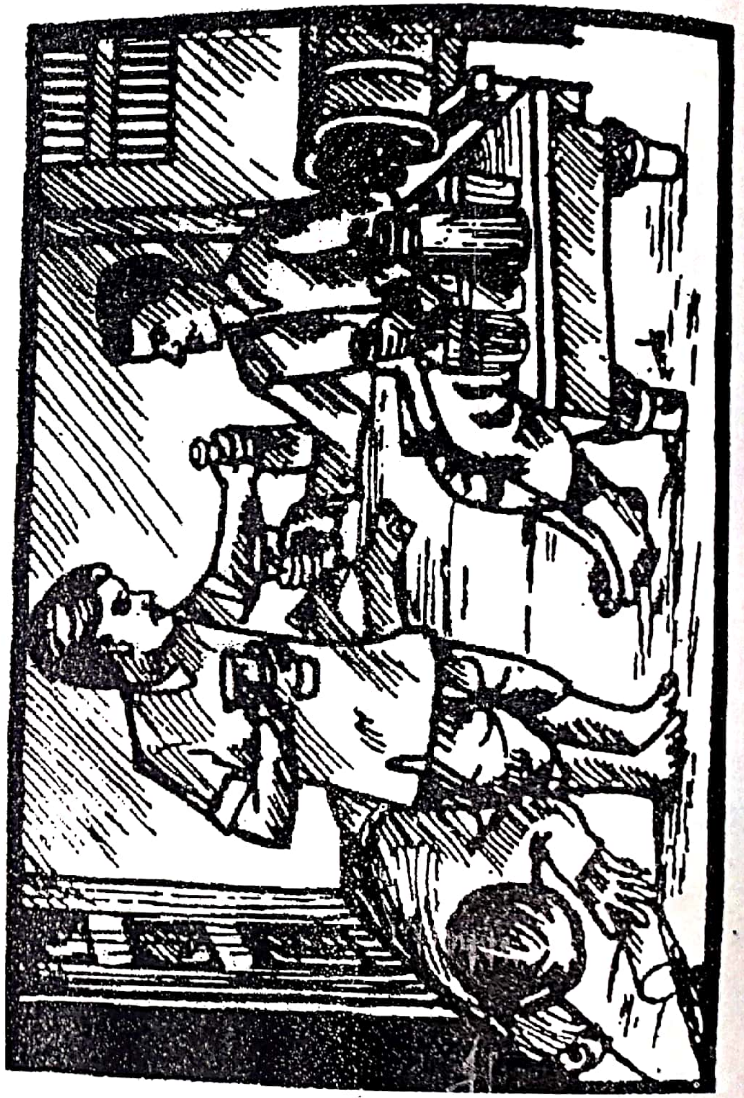

मोहनीय

मोहनलाल व राम या दोघांसही **मोहनीय कर्माचा उदय** होता असे समजावे.

खरे देव-गुरू-शास्त्र यांना दोष लावणे, खोट्या देव-गुरू-शास्त्राची भक्ती वगैरे करणे, पंचेन्द्रियांच्या विषयामध्येच आनंद मानणे, भांडण, तंटे, फसवेगिरी, राग, द्वेष, लोभ वगैरे करणे इत्यादी कृत्यांमुळे **मोहनीय कर्म** बांधले जाते.

मोहनीय कर्माचे मुख्य दोन भेद आहेत-

(अ) दर्शन मोहनीय व (ब) चारित्र मोहनीय.

(अ) जे कर्म आत्म्याच्या सम्यक्त्व गुणाचा घात करते अर्थात् खऱ्या तत्त्वावर श्रद्धा ठेवू देत नाही त्यास **दर्शनमोहनीय कर्म** म्हणतात.

(ब) जे कर्म आत्म्याच्या चारित्र गुणाचा घात करते त्यास **चारित्रमोहनीय कर्म** म्हणतात.

मोहनीय कर्म - याचा स्वभाव मदिरेप्रमाणे आत्म्यामध्ये नशा, मोह, अज्ञान उत्पन्न करण्याचा आहे. ज्याप्रमाणे सुरापान केले असता मनुष्य बेसावध होतो व चांगले वाईटाचे ज्ञान राहात नाही, त्याप्रमाणे हे कर्म जीवाला मोह उत्पन्न करून संसारामध्ये गुरफटून टाकते.

(अ) **दर्शनमोहनीय**[१]- याचे तीन भेद आहेत. १. मिथ्यात्व, २.सम्यग्मिथ्यात्व आणि ३. सम्यक्प्रकृति.

१. ज्या कर्माच्या उदयाने जीवाला खऱ्या तत्त्वांवर श्रद्धान होत नाही त्यास **मिथ्यात्व कर्म** म्हणतात.

२. ज्याच्या उदयाने जीवाचे सम्यग्मिथ्यात्वरूप मिश्र परिणाम होतात (म्हणजे त्या परिणामांना सम्यक्त्वरूपही म्हणता येत नाही अथवा मिथ्यात्वरूपही म्हणता येत नाही) त्यास **सम्यग्मिथ्यात्व कर्म** म्हणतात.

---

१. या धड्यात प्रत्येक प्रकृतिपुढे कर्म शब्द जोडलेला आहे असे समजावे.

३. ज्याच्या उदयाने सम्यक्त्वाचा पूर्णपणे नाश न होता सम्यक्त्वामध्ये अतिसूक्ष्म दोष असतात त्यास **सम्यक्प्रवृत्ति** म्हणतात.

(ब) चारित्रमोहनीय - याचे दोन भेद आहेत. १. कषाय मोहनीय व २. नोकषाय मोहनीय.

१. कषाय मोहनीयाचे १६ भेद आहेत - ४ अनन्तानुबन्धी क्रोध-मान-माया-लोभ; ४ अप्रत्याख्यानावरण क्रोध-मान-माया-लोभ, ४ प्रत्याख्यानावरण क्रोध-मान-माया-लोभ; ४ संज्वलन क्रोध-मान-माया-लोभ.

सम्यक्त्वाचरण चारित्राबरोबरच जे आत्म्याच्या सम्यग्दर्शन गुणाचा घात करते त्यास **अनन्तानुबन्धी** क्रोध-मान-माया-लोभ म्हणतात जोपर्यंत हे कषाय असतात तोपर्यंत जीवाला सम्यग्दर्शन व सम्यक्त्वाचरण चारित्र होत नाही.

जे आत्म्याच्या देशचारित्राचा घात करतात अर्थात ज्याच्या उदयाने श्रावकांची व्रते पालन करण्याचे परिणाम होत नाहीत त्यास **प्रत्याख्यानावरण** क्रोध-मान-माया-लोभ म्हणतात.

जे आत्म्याच्या सकलचारित्राचा घात करतात अर्थात ज्याच्या उदयाने श्रावकांची व्रते पालन करण्याचे परिणाम होत नाहीत त्यास **अप्रत्याख्यानावरण** क्रोध-मान-माया-लोभ म्हणतात.

जे आत्म्याच्या यथाख्यात-चारित्राचा घात करतात अर्थात ज्याच्या उदयाने सम्यक्चरित्राची पूर्णता होत नाही त्या संज्वलन क्रोध-मान-माया-लोभ म्हणतात.

२. नोकषायाचे (किंचित कषाय) ९ भेद आहेत. १. हास्य, २. रती, ३. अरती, ४. शोक, ५. भय, ६. जुगुप्सा, ७. स्त्रीवेद, ८ पुंवेद व ९. नपुंसकवेद. (यापुढे प्रत्येकास कर्म शब्द जोडावा.)

ज्या कर्माच्या उदयाने हसू येते त्यास **हास्य कर्म** म्हणतात.

Scanned by CamScanner

ज्याच्या उदयाने प्रीती होते त्यास **रती कर्म** म्हणतात.

ज्याच्या उदयाने अप्रीती होते त्यास **अरती कर्म** म्हणतात.

ज्याच्या उदयाने शोक होतो त्यास **शोक कर्म** म्हणतात.

ज्याच्या उदयाने भीती उत्पन्न होते त्यास **भय कर्म** म्हणतात.

ज्याच्या उदयाने किळसं उत्पन्न होते त्यास **जुगुप्सा कर्म** म्हणतात.

ज्याच्या उदयाने जीवाला पुरुषाबरोबर रमण्याची इच्छा होते त्यास **स्त्रीवेद** म्हणतात.

ज्याच्या उदयाने जीवाला स्त्रीबरोबर रमण्याची इच्छा होते त्यास **पुंवेद** कर्म म्हणतात.

ज्याच्या उदयाने जीवाला स्त्री व पुरुष या दोघांबरोबर रमण्याचे परिणाम होतात त्यास **नपुंसकवेद** कर्म म्हणतात.

याप्रमाणे १६ कषाय व ९ नोकषाय मिळून २५ चारित्र मोहनीयाच्या प्रकृती आहेत; त्यात दर्शनमोहनीयाच्या ३ प्रकृती मिळविल्याने मोहनीय कर्मांच्या एकंदर २८ प्रकृती होतात.

धडा ८ वा – भाग ५ वा

आयुकर्म

जे कर्म जीवाला नारक, तिर्यंच, मनुष्य व देव यापैकी एका भवामध्ये शरीरामध्ये अडकवून ठेवते त्यास आयुकर्म म्हणतात.

या कर्माच्या उदयाने हा जीव या संसारात नानाप्रकारच्या योनीमध्ये भ्रमण करीत असतो.

आपला जीव या मनुष्य शरीरात अडकलेला आहे म्हणून आपल्याला मनुष्य आयुकर्माचा उदय आहे; व घोड्याचा जीव तिर्यंच शरीरात अडकलेला असल्यामुळे त्यास तिर्यंचायु कर्माचा उदय आहे असे समजावे.

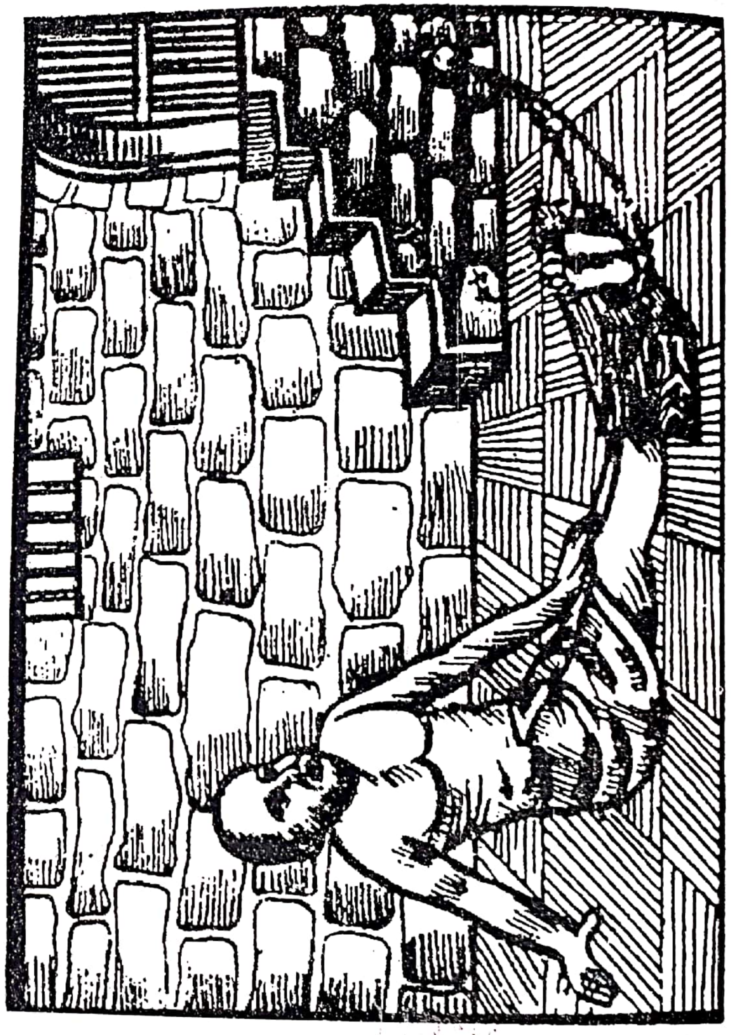

आयुकर्म

Scanned by CamScanner

आयुकर्माचे ४ भेद आहेतः

१. नरकायु कर्म, २. तिर्यंच आयु कर्म, ३. मनुष्यायु कर्म व ४. देवायु कर्म.

१. जे कर्म जीवाला नारकीच्या भव व शरीरांत अडकवून ठेवते त्यास **नरकायु कर्म** म्हणतात.

२. जे कर्म तिर्यंचाच्या भवात व देहात रोकून ठेवते ते **तिर्यंचायुकर्म** होय.

३. जे कर्म जीवाला मनुष्याच्या जन्मात व शरीरात रोकून ठेवते ते **मनुष्यायुकर्म** होय.

४. जे कर्म जीवाला देवाच्या जन्मात व देहात रोकून ठेवते ते **देवायुकर्म** होय.

१. भयंकर हिंसा केल्याने व पुष्कळ आरंभ व परिग्रह ठेवल्याने नरकायूचा बंध होतो; अर्थात् जीव नरकात जातो, २. कपट, मायाचार वगैरे केल्याने तिर्यंचायूचा बंध होतो. ३.आरंभ व परिग्रह थोडा ठेवल्याने हा जीव मनुष्यायु बांधतो. ४. व्रते, उपवास इत्यादि केल्याने शांतपणे भूक,तहान,थंडी,उष्णता यांची बाधा सहन केल्याने हा जीव देवायु बांधतो.

आयुकर्म – याचा स्वभाव खोंड्याप्रमाणे आहे. खोंड्यामध्ये एकदा माकड व चोर यांचा पाय अडकविला म्हणजे त्याला ज्याप्रमाणे त्यातून आपला पाय बाहेर काढता येत नाही, त्याप्रमाणे आत्म्याला कोणत्या तरी एका शरीरामध्ये काही कालपर्यंत अडकविल्यावर आयुकर्म संपूर्ण भोग झाल्याशिवाय त्याला त्यातून बाहेर निघता येत नाही.

धडा ८ वा – भाग ६ वा

नामकर्म

जे कर्म जीवाला नानाप्रकारचे रूप देते अर्थात् निरनिराळी शरीरे, इंद्रिये, अवयव वगैरे बनविते या सर्व कार्यामध्ये निमित्तमात्र असते. त्यास **नामकर्म** म्हणतात.

ज्याप्रमाणे चित्रकार एखादे मनुष्याचे, हत्तीचे, सिंहाचे चित्र काढतो,

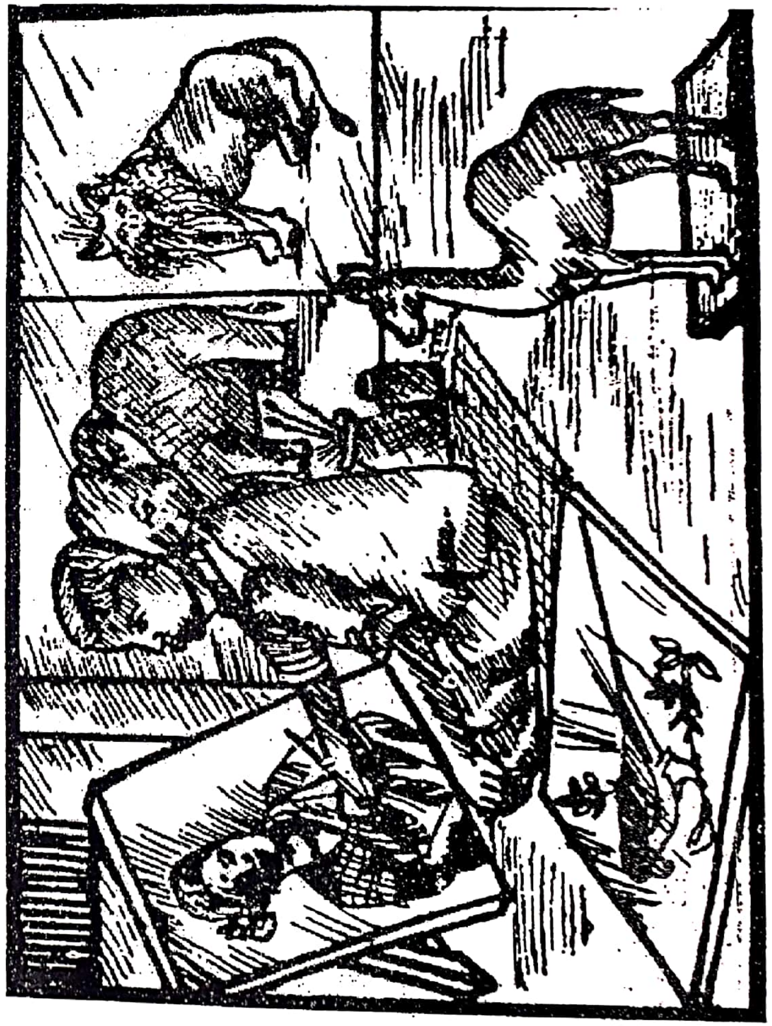

नामकर्म

Scanned by CamScanner

कोणाचे हात लांब, कोणाचे लहान, कोणाला सुंदर, कोणाला बेरूप बनवितो; त्याप्रमाणे हे नामकर्म या जीवाला कधी सुंदर, कधी नकटा, कधी कुबडा, कधी लांब दातवाला, कधी गोरा, कधी काळा इत्यादी अनेक रूपाने बनविते. आपले शरीर, नाक, कान, डोळे वगैरे सर्व नामकर्माच्याच उदयाने बनतात.

नामकर्माचे २ प्रकार आहेत–

१. शुभ २. अशुभ १. मन–वचन–काय यांची सरलता ठेवणे, कधी कोणाचे वाईट न इच्छिणे, व वाईट न करणे, आपसात मिळून राहणे, धर्मात्म्याला पाहून खूष होणे इत्यादि कृत्यांनी शुभ नामकर्म बांधले जाते. २. मन–वचन–काय वक्र ठेवणे, मिथ्यात्वी असणे, गर्व करणे, आपसात भांडणे, चहाडी करणे, नकल करणे, दुसऱ्याचे वाईट इच्छिणे इत्यादि कृत्यांनी अशुभ नामकर्म बांधले जाते.

नामकर्माचे ९३ भेद (प्रकृत) आहेत.

*गतिजातिशरीरांगोपाङ्गनिर्माणबन्धनसङ्घातसंस्थानसंहननस्पर्श–रसगन्धवर्णानुपूर्व्यगुरूलघूपघातपरघातातपोद्योतोच्छ्वासविहायोगतयः प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तिस्थिरादेययशःकीर्तिसेतराणि तीर्थंकरत्वं च । (तत्वार्थसूत्र – अध्याय ८ वा सूत्र ११ वे)

नामकर्म – ज्याप्रमाणे एखादा चित्रकार नाना प्रकारची चित्रे काढतो, त्याप्रमाणे नामकर्म हे आत्म्याकरिता अनेक प्रकारची मनुष्य तिर्यंचादिकांचे शरीर बनविते.

४. **गति** – या नामकर्माच्या उदयाने जीवाचा आकार तिर्यंचमनुष्यादिकासारखा बनतो. याचे चार भेद आहेत– १. नरकगति, २. तिर्यंचगति, ३. मनुष्यगति व ४. देवगति.

५. **जाति**– या नामकर्मांचा उदयाने जीव स्पर्शनेंद्रियादी इंद्रियांना धारण करतो. याचे ५ भेद आहेत– १. एकेन्द्रिय, २. द्वीन्द्रिय, ३. त्रीन्द्रिय, ४. चतुरिन्द्रिय व ५. पंचेन्द्रिय, जाति नामकर्म.

* या सूत्राचा अर्थ शिक्षकांनी समजावून सांगावा.

+६. **शरीर** –नामकर्माच्या उदयाने जीव औदारिकादि शरीराला धारण करितो. याचे पाच भेद आहेत– १. औदारिक, शरीरनामकर्म, २. वैक्रियिक,शरीरनामकर्म, ३.आहारक, शरीरनामकर्म, ४. तैजस व ५. कार्माण शरीरनामकर्म.

३. **अंगोपांग**– या नामकर्माच्या उदयाने हात, पाय, डोके, पाठ वगैरे अंगे आणि कपाळ, नाक वगैरे उपांगे प्रकट होतात. याचे तीन भेद आहे – १. औदारिक, २. वैक्रियिक व ३. आहारक. अंगोपांग नामकर्म.

४. **निर्माण** – या नामकर्माच्या उदयाने अंग–उपांगाची रचना बरोबर योग्य ठिकाणी व योग्य प्रमाणात होते.

५. **बंधन**– या नामकर्माच्या उदयाने औदारिकादि शरीराच्या परमाणूंचा परस्पर संबंध होतो. याचे पांच भेद आहेत– १. औदारिक, २. वैक्रियिक, ३.आहारक, ४. तेजस व ५. कार्माण. बंधन नामकर्म

६. **संघात** – या नामकर्माच्या उदयाने औदारिकादि शरीराचे परमाणु छिद्ररहित एकरूप होतात. याचे पाच भेद आहेत– १. औदारिक, २. वैक्रियिक, ३. आहारक, ४. तेजस व ५. कार्माण. संघात नामकर्म

+१. स्थूल शरीराला औदारिक शरीर म्हणतात. मनुष्य व तिर्यंचांना हे शरीर असते. २. **वैक्रियिक शरीर** देव व नारकी यांना असते आणि एखाद्या ऋद्धिधारी मुनीला देखील होते. हे शरीर धारण करणारा जीव आपले शरीर वाटेल तितके लहान वा मोठे करू शकतो आणि अनेक प्रकारचे बनवू शकतो. ३. आहारक शरीर सहाव्या गुणस्थानवर्ती उत्तम मुनीला होते; ज्या वेळेस मुनींना काही शंका उत्पन्न होते त्या वेळेस त्यांच्या मस्तकातून एक हात उंचीचा पुरुषाकार, पांढऱ्या वर्णाचा पुतळा निघतो; आणि तो केवली किंवा श्रुतकेवली याच्याजवळ जाताच त्यांची शंका दूर होते. नंतर लगेच तो पुतळा परत येऊन मुनींच्या शरीरात प्रवेश करतो. त्या पुतळ्याच्या शरीराला आहारक शरीर म्हणतात. ४. ज्याच्या उदयाने शरीरात तेज राहते ते तैजस शरीर होय. ५. कर्माच्या पिंडाला कार्माण शरीर म्हणतात. तैजस व कार्माण ही दोन शरीरे प्रत्येक संसारी जीवाला आहेत.

Scanned by CamScanner

७. **संस्थान**- या नाम कर्माच्या उदयाने शरीराची आकृती बनते. याचे सहा भेद आहेत. १.समचतुरस्त्र संस्थान, २. न्यग्रोधपरि-मंडल संस्थान, ३. स्वाति संस्थान, ४. कुब्जक संस्थान, ५. वामन संस्थान व ६. हुंडक संस्थान. नामकर्म

१. समचतुरस्त्र संस्थान नामकर्माच्या उदयाने शरीराची आकृती वर, मध्ये व खाली सारख्या प्रमाणात असते.

२. **न्यग्रोधपरिमण्डल संस्थान** नामकर्माच्या उदयाने वडाच्या सारखा आकार होतो; अर्थात् नाभीलखालची अंगें लहान आणि वरची अंगे मोठी होतात.

३. **स्वातिसंस्थान** - नामकर्माच्या उदयाने वारुळासारखा म्हणजे वरीलपेक्षा अगदी उलट आकार बनतो. अर्थात् नाभीच्या खालची अंगे मोठी आणि वरची लहान होतात.

४. **कुब्जक संस्थान** नामकर्माच्या उदयाने शरीर कुबडे होते.

५. **वामन संस्थान** नामकर्माच्या उदयाने शरीर बुटके होते.

६. **हुंडक संस्थान** नामकर्माच्या उदयाने शरीराच्या अंगोपांगास काही विशेष आकार नसतो. एक अवयव लहान तर दुसरा मोठा, एखादा लांब तर दुसरा आखुड असतो.

६. **संहनन**- या नामकर्माच्या उदयाने हाडांची बंधने विशेष होतात. याचे ६ भेद आहेत- १.वज्रवृषभनाराच संहनन, २.वज्रनाराच संहनन, ३. नाराच संहनन, ४. अर्द्धनाराच संहनन, ५. कीलक संहनन व ६. असंप्राप्तासृपाटिका संहनन.

१. **वज्रवृषभनाराच संहनन** नामकर्माच्या उदयाने हाडे वेष्टन आणि कललिका (खिळे) ही वज्राची असतात.

२. **वज्रनाराच संहनन** नामकर्माच्या उदयाने हाडे व कीलिका ही

वज्राची असतात, परन्तु वेष्टन वज्राचे नसते.

३. **नाराच संहनन** नामकर्माच्या उदयाने हाडांमध्ये वेष्टन आणि खिळे लागलेले असतात.

४. **अर्द्धनाराच संहनन** नामकर्माच्या उदयाने हाडातील सांधे अर्धकीलित असतात; अर्थात एका बाजूने खिळे लागलेले असतात आणि दुसऱ्या बाजूने नसतात.

५. **कीलक संहनन** नामकर्माच्या उदयाने हाडातील सांधे एकमेकात मिळालेले असतात. त्यास खीळ नसते.

६. **असंप्राप्तासृपाटिका** - संहनन नामकर्माच्या उदयाने वेगवेगळी हाडे नसांनी बांधलेली असतात. त्यास खीळे नसतात.

८. **स्पर्श** - या नाम कर्माच्या उदयाने शरीरामध्ये थंड कोमलादि स्पर्श उत्पन्न होतो. याचे ८ भेद आहेत - १. कोमल, २. कठोर, ३.हलका, ४.भारी, ५.थंड, ६.उष्ण, ७.चिकट व ८. कोरडा. स्पर्शनामकर्म

५. **रस**- या नामकर्माच्या उदयाने शरीरात रस उत्पन्न होतो. याचे ५ भेद आहेत. १. गोड, २. कडू, ३.खारट, ४. आंबट व ५. तिखट रसनामकर्म.

२. **गंध** - या नामकर्माच्या उदयाने शरीर सुगन्धित किंवा दुर्गन्धित बनते. याचे दोन भेद आहेत- १. सुगन्ध व २. दुर्गन्ध. गंधनामकर्म

५. **वर्ण**- या नामकर्माच्या उदयाने शरीरात रंग उत्पन्न होतो. याचे ५ भेद आहेत. १. पांढरा, २. पिवळा, ३. निळा, ४. तांबडा व ५. काळा वर्णनामकर्म.

आनुपूर्वी - या नामकर्माच्या उदयाने विग्रहगतीमध्ये म्हणजे मरणानंतर आणि जन्म घेण्याच्या अगोदर रस्त्यात पहिल्या शरीराच्या आकाराचे आत्म्याचे प्रदेश असतात. याचे ४ भेद आहेत-

Scanned by CamScanner

१.नरकगत्यापूर्वी, २. तिर्यंचगत्यानुपूर्वी, ३. मनुष्यगत्यानुपूर्वी व ४. देवगत्यानुपूर्वी. नामकर्म.

१. **अगुरुलघु** – या नामकर्माच्या उदयाने शरीर लोखंडाइतके भारीही होत नाही आणि कापसासारखे हलकेही होत नाही.

१. **उपघात** – या नामकर्माच्या उदयाने आपल्या शरीराने आपलाच घात होईल असे अङ्गोपाङ्ग होतात.

१. **परघात** – या नामकर्माच्या उदयाने आपल्या शरीराच्या अवयवाने दुसऱ्याचा घात होईल असे अवयव प्राप्त होतात.

१. **आतप**– या नामकर्माच्या उदयाने सूर्यासारखे आतपरूप (उष्ण) शरीर प्राप्त होते.

१ **उद्योत** – या नामकर्माच्या उदयाने चन्द्रासारखे उद्योतरूप (प्रकाशमान) शरीर प्राप्त होते.

१ **उच्छ्वास** – या नामकर्माच्या उदयाने जीवाला श्वास आणि उच्छ्वास करता येतो.

२ **विहायोगती** – या नामकर्माच्या उदयाने जीव आकाशात गमन करतो. याचे २ भेद आहेत– १.शुभ व २. अशुभ.

१. **प्रत्येक शरीर** – या नामकर्माच्या उदयाने एका शरीराचा स्वामी (मालक) एकच जीव असतो.

*१ **साधारण शरीर** – या नामकर्माच्या उदयाने एका शरीराचे अनेक जीव स्वामी असतात.

१ **त्रस** – या नामकर्माच्या उदयाने जीवाचा द्वींद्रियादि जीवांमध्ये जन्म होतो.

१ **स्थावर** – या नामकर्माच्या उदयाने हा जीव एकेंद्रिय अर्थात् पृथ्वी, अप्, तेज, वायु किंवा वनस्पती होतो.

---

* अनन्त निगोदी जीवाचे एकच शरीर असते; आणि सर्वांच्या जन्म, मरण, श्वास वगैरे क्रिया एकदम (युगपत) होत असतात.

१ **सुभग** – या नामकर्मोदयाने दुसरे जीव आपणावर प्रीती करतात.

१ **दुर्भग** – या नामकर्मोदयाने दुसरे जीव आपणाशी वैर करतात.

१ **सुस्वर**– या नामकर्मोदयाने जीवाला मधुर आवाज प्राप्त होतो.

१ **दुःस्वर** – या नामकर्मोदयाने कर्कश आवाज प्राप्त होतो.

१ **शुभ** – या नामकर्मोदयाने शरीराचे अवयव सुंदर बनतात.

१ **अशुभ** – या नामकर्मोदयाने शरीराचे अवयव कुरूप बनतात.

१ **सूक्ष्म** – या नामकर्माच्या उदयाने दुसऱ्या कोणासही अडथळा न करणारे व कोणाकडूनही न अडणारे असे नेत्रास अगोचर शरीर प्राप्त होते. पर्वत, दगड, लोखंड इत्यादिकांपासून हे शरीर निघून जाते.

१ **बादर** – या नामकर्माच्या उदयाने दुसऱ्यास अडथळा करणारे व स्वतःही अडणारे असे स्थूल शरीर प्राप्त होते.

१ **पर्याप्ती** – या नामकर्माच्या उदयाने १. आहार, २. शरीर, ३. इंद्रिय, ४. श्वासोच्छ्वास, ५.भाषा आणि ६. मन यापैकी आपापल्या योग्य पर्याप्ती पूर्ण होतात.

१ **अपर्याप्ती** – या नामकर्मोदयाने एकही पर्याप्ति पूर्ण होत नाही.

१ **स्थिर** – या नामकर्माच्या उदयाने शरीरातील धातू आणि उपधातू आपापल्या जागी स्थिर राहतात.

१ **अस्थिर** – या नामकर्मोदयाने ते धातू व उपधातू स्थिर नसतात.

१ **आदेय** – या नामकर्मोदयाने शरीरावर कांती (तेज) असते.

१ **अनादेय** – या नामकर्मोदयाने शरीरावर कांती (तेज) नसते.

१ **यशःकीर्ती** – या नामकर्मोदयाने जीवाची जगात कीर्ती होते.

१ **अयशःकीर्ती** – या नामकर्मोदयाने जीवाची जगात अपकीर्ती होते.

१ **तीर्थंकर** – या नामकर्मोदयाने जीव तीर्थंकर (अरिहंत) होतो. व आठ प्रातिहार्यादि प्राप्त होतात. याप्रमाणे नामकर्माच्या एकंदर ९३ प्रकृती आहेत.

Scanned by CamScanner

धडा ८ वा – भाग ७ वा

गोत्रकर्म

जे कर्म या जीवांना उच्च अथवा नीच कुलात उत्पन्न करते त्यामध्ये निमित्तमात्र असते. त्यास गोत्रकर्म म्हणतात. ज्याप्रमाणे कुंभकार लहान मोठी सर्व तऱ्हेची भांडी बनवितो; त्याचप्रमाणे हे गोत्रकर्म या जीवाला **श्रेष्ठ अथवा नीच बनविते.** याचे दोन भेद (प्रकृती) आहेत, (१) उच्च गोत्र व (२) नीच गोंत्र.

१. ज्या कर्माच्या उदयाने हा जीव उत्तम आचरण असणाऱ्या लोकमान्य कुलामध्ये उत्पन्न होतो त्यास **उच्चगोत्र** म्हणतात.

२. ज्या कर्माच्या उदयाने हा जीव वाईट व खोटे आचरण असणाऱ्या लोकनिंद्य कुलामध्ये उत्पन्न होतो त्यास **नीचगोत्र** म्हणतात.

दुसऱ्याच्या गुणांची प्रशंसा करणे, स्वतः विनयाने वागणे, आपल्या विद्या, धन, गुण वगैरे विषयी गर्व न करणे, आपल्यापेक्षा विद्या-गुणांनी **श्रेष्ठ असलेल्या सज्जनांचा** आदर करणे इत्यादि कृत्यांनी **उच्चगोत्राचा बन्ध** होतो.

दुसऱ्याची निंदा करणे, स्वतःची प्रशंसा करणे, देव-गुरू शास्त्रांचा अविनय करणे, स्वतःच्या जात, कुल, रूप, शक्ती, विद्या वगैरे विषयी गर्व करणे, दुसऱ्याचे चांगले गुण झाकणे इत्यादि कृत्यांनी **नीच गोत्राचा बन्ध** होतो.

गोत्रकर्म – ज्याप्रमाणे एखादा कुंभकार नाना प्रकारचे लहान मोठे घट तयार करतो; त्याप्रमाणे गोत्रकर्म हे जीवाला उच्च अथवा नीच गोत्रामध्ये उत्पन्न होण्यास निमित्त असते.

धडा ८ वा – भाग ८ वा

अंतराय कर्म

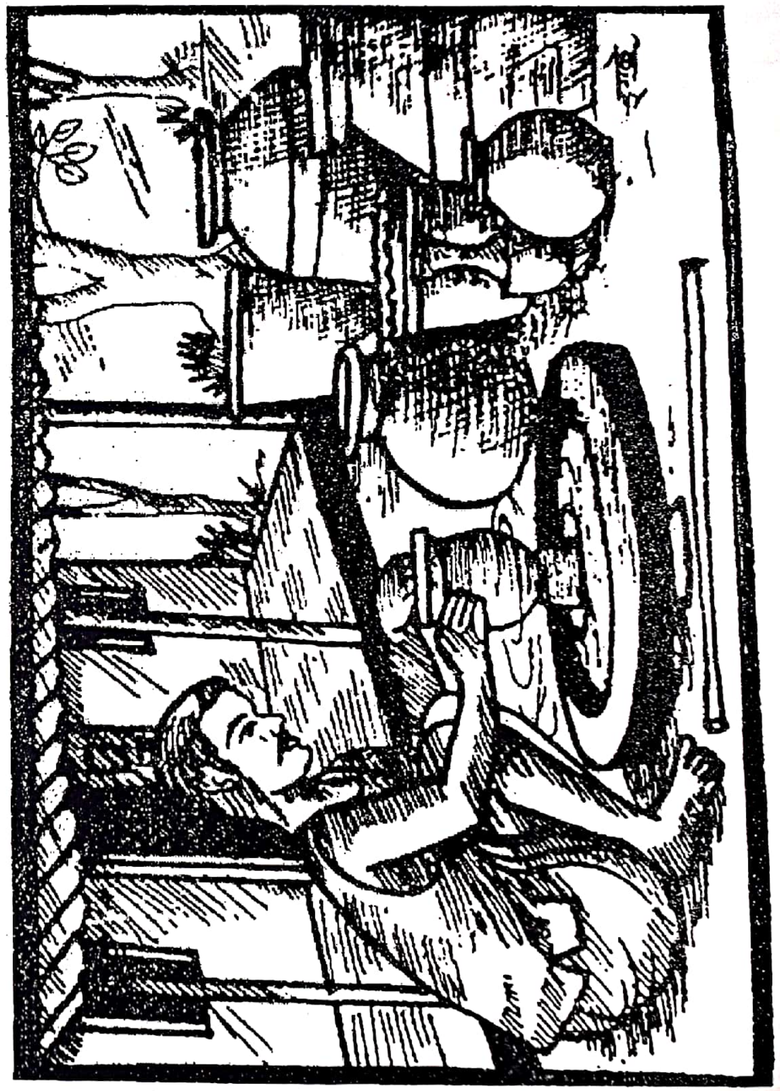

अंतराय

Scanned by CamScanner

जे कर्म एखाद्या कार्यामध्ये विघ्न आणते त्यास **अंतराय कर्म** म्हणतात. जसे - गोपाळ दशमी खात होता; अकस्मात् एका वानराने येऊन त्याचे हातातून दशमी हिसकावून नेली. त्यावरून गोपाळास अंतराय कर्माचा उदय होता असे समजावे.

कोणास लाभ होत असेल तर तो न होऊ देणे; मुलामुलींना विद्या शिकू न देणे, स्वतःच्या नोकर-चाकरास धर्मसेवन करू न देणे, दान देणाऱ्यास अडविणे, दुसऱ्यांच्या भोग्य वस्तूंचा नाश करणे इत्यादि कृत्यांनी अंतराय कर्म बांधले जाते. याचे पाच भेद आहेत -

१. दानांतराय, २. लाभांतराय, ३. भोगांतराय, ४. उपभोगांतराय, ५. वीर्यांतराय.

१. ज्या कर्माच्या उदयाने हा जीव दान देऊ शकत नाही त्यास **दानांतराय कर्म** म्हणतात.

२. ज्या कर्माच्या उदयाने आपणास इच्छित वस्तू प्राप्त होत नाही त्यास **लाभांतराय कर्म** म्हणतात.

३. ज्या कर्मोदयाने उत्तम पदार्थांचा भोग घेण्याची इच्छा असूनही तो घेता येत नाही त्यास **भोगांतराय कर्म** म्हणतात.

४. ज्या कर्माच्या उदयाने वस्त्र, आभूषणे वगैरे पदार्थांच्या उपभोगाची इच्छा असूनही तो घेता येत नाही त्यास **उपभोगांतराय कर्म** म्हणतात.

५. ज्या कर्माच्या उदयाने सामर्थ्य (शक्ती) नसते त्यास **वीर्यांतराय कर्म** म्हणतात.

अंतराय कर्म : राजाने हुकूम सोडल्यावरही ज्याप्रमाणे भांडारी (कोठावळा) दान देऊ देत नाही. त्याप्रमाणे अंतराय कर्म हे दान, लाभ, भोग, उपभोग व वीर्य यामध्ये विघ्न उत्पन्न करते.

प्रश्न : १. कर्म कशास म्हणतात? त्याच्या मूल व उत्तर प्रकृती किती आहेत? सर्वात अधिक व सर्वात कमी प्रकृती कोणकोणत्या कर्मांच्या

अंतरायकर्म

Scanned by CamScanner

आहेत? २. तुम्हास कोणत्या कोणत्या कर्माने मनुष्य केले? आणि तुमचे हात, पाय, कान, डोके वगैरे कोणी बनविले? ३. सर्वात वाईट व जास्त दुःख देणारे कर्म कोणते? व यावेळी तुम्हास कोण कोणत्या कर्माचे आवरण आहे? कर्माच्या आस्रवाशिवायही कधी कधी बंध होतो काय? ४. सातावेदनीय, दर्शनावरण व मोहनीय ही कर्मे काय करतात? आणि असातावेदनीय, ज्ञानावरण व गोत्र ह्या कर्माचा बंध कोणत्या कृत्यांनी होतो? ५. अवधिज्ञान, अचक्षुदर्शन, सम्यग्दर्शन, नाराचसंहनन, अगुरुलघु, आहारक शरीर, जुगुप्सा सम्यकप्रकृती, आनुपूर्वी, प्रचला, विग्रहगती, नोकषाय, साधारण व अनादेय या कर्मप्रकृतींचे कार्य सांगा. ६. समचतुरस्त्र संस्थान, अनन्तानुबन्धी कषाय, वैक्रियिक शरीर, वज्रवृषभनाराच संहनन, अपर्याप्ति, आहारक शरीर व तीर्थंकर या कर्मप्रकृतींचा उदय कोणाकोणास असतो? ७. संस्थान व संहनन सर्व जीवास असतात काय? देव, नारकी; मनुष्य, महावीर भगवान, सिंह, साप, मासा, माशी व मुंगी यांना संस्थान व संहनन आहे काय? असल्यास कोणकोणते आहे? ८. नाम कर्माच्या एकंदर किती प्रकृती आहेत? त्यापैकी एकापेक्षा दुसरी अगदी उलटी आहे अशा प्रकृतींची नावे सांगा. ९. आपणास झोप का येते? आपण आकाशात गमन का करू शकत नाही? देव आपले शरीर लहानमोठे कसे करू शकतात? सर्वजण विद्वान धनवान व पहेलवान का होत नाहीत? जीव मरतो काय? जर नाही तर शरीरे नाहीसे झाल्यावर तो कोठे जातो? १०. खालील गृहस्थांना कोणकोणत्या कर्मप्रकृतीचा उदय आहे? देवदत्त जरी धर्माचे खरे स्वरूप सांगतो तथापि लोक त्याची निंदा करतात. शंकर नेहमी रागी व दुःखी असतो. तो दिवसाही फार झोपतो व रात्री अभ्यासाचे वेळीही झोप घेतो. एक मारवाडी सेठ लखपती असूनही एकएक पैशासाठी जीव देतो. स्वतःदेखील त्याचा उपयोग करीत नाही. गुलाबचंदास आंबे खाण्याचा फार शौक आहे. गुणदास आंधळा व लंगडा आहे पण तो उत्तम गातो. रत्नपालचे सर्व अवयव उत्तम आहेत व तो फार हसतो; त्यामुळे सर्वजण त्यावर प्रेम करतात. श्री. पं. गोपालदासजींची अगाध विद्वत्ता पाहून सर्व लोक त्यांची मुक्तकंठाने प्रशंसा करीत होते. ११.

खालील गृहस्थांना कोणकोणत्या कर्माचा बंध झाला? रामाने आपल्या मुलास शाळेतून काढले व त्या शाळेचीदेखील निंदा व नासाडी केली. श्रीपाल फार गर्विष्ठ आहे. त्याने सत्य बोलणाऱ्या एका सज्जन गरीबाचा फार अपमान केला. विद्याचंद्र परीक्षेत पास झाल्यामुळे हसू लागला व आपली प्रौढी मिरवू लागला. कांतिकुमारने एकाचे पुस्तक फाडले म्हणून त्याने त्याचे डोळेच फोडले. माणिकचंदने आपले आयुष्य देशसेवा व धर्मसेवा करण्यात खर्च केले; त्यामुळे त्याची चोहीकडे कीर्ती झाली.

धडा ९ वा

गुणस्थान

मोक्ष तत्त्वाचे वर्णन यापूर्वी ७ व्या धड्यामध्ये केलेले आहे. सर्वकर्मांचा परिपूर्ण नाश झाला म्हणजे जीवास अनंतज्ञान-दर्शन-सुख वगैरे गुणांची प्राप्ती असतांना होते. मोक्षाच्या प्राप्तीकरिता जीव योग्य मार्गाने प्रयत्न करीत असताना त्याच्या प्रतिबंधक कर्माची हीनता होत जाते व भावांची क्रमाने शुद्धी होत जाते. त्याचे १४ दर्जे किंवा इयत्ता आहेत. ज्याप्रमाणे घरावर चढण्याकरिता शिडी असते व मनुष्य क्रमाने त्यावरील पायऱ्या चढून वर जातो; त्याप्रमाणेच हा जीव परिणामाच्या विशुद्धीने गुणस्थाने चढत चढत शेवटी मोक्षास जातो. गुणस्थानांचे स्वरूप व भेद आणि त्यांचे वर्णन संक्षेपाने पुढे दिले आहे.

गुणस्थान - मोह आणि योग यांच्या निमित्ताचे सद्भावात सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान व सम्यक्चारित्र या तीन गुणांची जी स्थाने होतात त्यास गुणस्थान असे म्हणतात. गुणस्थाने १४ आहेत -१. मिथ्यात्व, २. सासादन, ३. मिश्र, ४. अविरत-सम्यक्त्व, ५. देश-विरत, ६. प्रमतविरत, ७. अप्रमतविरत, ८. अपूर्वकरण, ९. अनिवृत्तिकरण, १०. सूक्ष्म-सांपराय, ११. उपशांतकषाय, १२. क्षीणमोह, १३. सयोगकेवली व १४. अयोगकेवली.

याही धड्यात जेथे जेथे कर्माच्या उदयाने असे सांगितले आहे तेथे तेथे सर्वत्र कर्माचा उदय असतांना असे समजावे कर्माचा उदय करत नाही

परंतु उदय असतांना ते कार्य होते असे समजावे.

१. **मिथ्यात्व** - मिथ्यात्व कर्माच्या उदय असतांना सात तत्त्वांविषयी श्रद्धा नसणे, कुदेव-कुगुरु-कुशास्त्रावर भक्ती असणे, स्वतःचे स्वरूप न समजता शरीर, पैसा वगैरे परवस्तूंवर ममत्व करणे यास **मिथ्यात्व गुणस्थान** म्हणतात.

*२. **सासादन** - अनंतानुबंधी कषायाच्या उदय असतांना सम्यक्त्वापासून भ्रष्ट झाल्यावर मिथ्यात्वास प्राप्त होण्यापूर्वी जीवाच्या परिणामांची जी अनुभय अवस्था असते त्यास **सासादन गुणस्थान** म्हणतात.

३. **मिश्र** - सम्यग्मिथ्यात्व कर्माच्या उदय असतांना जे मिश्ररूप परिणाम होतात त्यास मिश्र गुणस्थान म्हणतात.

४. **अविरत-सम्यक्त्व** - जेथे सम्यक्त्व असते परंतु गुरूसाक्षीने व्रत न घेता व्रते पाळली जातात त्यास **अविरतसम्यक्त्व गुणस्थान** म्हणतात.

५. **देशविरत** - सम्यक्त्वसहित आठ कषायांच्या अभावात श्रावकाची व्रते जेथे पाळली जातात, त्यास **देशविरत गुणस्थान** म्हणतात.

६. **प्रमत्तविरत** - सम्यक्त्वपूर्वक परंतु प्रमादपूर्वक मुनींची महाव्रते जेथे पाळली जातात त्यास **प्रमत्तविरत गुणस्थान** म्हणतात.

७. **अप्रमत्त-विरत**- जेथे सम्यक्त्वपूर्वक आणि प्रमादरहित मुनींची व्रते पाळली जातात ते **अप्रमत्तविरत गुणस्थान** होय.

८. **अपूर्वकरण** - कषायाच्या मंदतेने पूर्वी कधी झाले नव्हते असे उत्तरोत्तर शुद्ध परिणाम होणे यास **अपूर्वकरण गुणस्थान** म्हणतात.

९. **अनिवृत्तिकरण** - कषायांच्या अधिक मंदतेमुळे जेथे पूर्वीच्या गुणस्थानापेक्षाही अधिक विशुद्ध परिणाम होतात त्यास **अनिवृत्तिकरण गुणस्थान** म्हणतात.

१०. **सूक्ष्म-सांपराय** - जेथे कषायांपैकी केवळ सूक्ष्म लोभ शिल्लक असतो व पूर्वीपेक्षा परिणामाची विशुद्धी अधिक होते त्यास सूक्ष्मसांपराय गुणस्थान म्हणतात.

११. **उपशांत-कषाय** - जेथे संपूर्ण मोहनीय कर्माचा उपशम झालेला असतो, मोहनीय कर्म असते परंतु त्याचा उदय नसतो तो उपशम होय. त्यास **उपशांत कषाय** किंवा **उपशांतमोह गुणस्थान** म्हणतात.

१२. **क्षीण-कषाय**- जेथे सम्पूर्ण मोहनीय कर्माचा क्षय म्हणजे सर्वथा नाश झाला असतो त्यास **क्षीणकषाय गुणस्थान** म्हणतात. यासच **क्षीणमोह** असे दुसरे नाव आहे.

१३. **सयोग केवल** - जेथे ज्ञानावरण, दर्शनावरण, मोहनीय व अंतरा या चार घातिया कर्माचा परिपूर्ण नाश होतो व अरिहन्त पदाची प्राप्ती होते, परंतु योग असतो त्यास **सयोगकेवल गुणस्थान** म्हणतात. (योग्यहित अरिहंत)

*१४. **अयोग केवल** - जेथे योगाचा पूर्ण निरोध होतो व अंती शिल्लक राहिलेले चार अघातिया कर्म नष्ट होतात; त्यास अयोग **केवल गुणस्थान** म्हणतात (योगरहित अरिहंत)

वर सांगितलेल्या १४ गुणस्थानांपैकी पहिली ४ गुणस्थाने मुख्यतः **दर्शनमोहनीय कर्माच्या** निमित्ताने होतात. ५ ते १२ पर्यंतची गुणस्थाने **चारित्रमोहनीय कर्मांच्या** निमित्ताने होतात. आणि १३ व १४ ही दोन गुणस्थाने केवळ **योगाच्या निमित्ताने** होतात. पहिली पाच गुणस्थाने गृहस्थांना होतात पुढची ६ ते १४ पर्यंतची गुणस्थाने निर्ग्रंथ मुनींनाच होतात. संज्ञी तिर्यंचांना पहिली पाच गुणस्थाने होऊ शकतात. देव व नारकी जीवांना पहिली ४ गुणस्थानेच होऊ शकतात; कारण ते श्रावकांची

* चवथ्या गुणस्थानामध्ये जीवाचा प्रथमोपशम-सम्यक्त्वाचा काल ज्यावेळी अधिकात अधिक ६ आवली व कमीतकमी १ समय शिल्लक राहतो त्यावेळी अनंतानुबंधी क्रोध-मान-माया-लोभापैकी एखाद्या कषायाच्या उदयाने जीव सम्यग्दर्शनापासून च्युत होऊन जोपर्यंत मिथ्यात्व गुणस्थानात येत नाही तोपर्यंतची मधली अवस्था सासादन गुणस्थानाची असते.

* या १४ व्या गुणस्थानाचा काल अ इ उ ऋ लृ या पाच र्‍हस्व स्वराच्या उच्चारणा इतका आहे. त्यानंतर त्यांचे शरीर कापरासारखे उडून जाते व जीव उर्ध्वगमन करून सिद्ध-शिलेवर जाऊन विराजमान होतो व तेथे अनंतकालपर्यंत अनंत-सुखाचे अनुभव करतो. तेथून तो पुनः कधीही संसारामध्ये येत नाही.

Scanned by CamScanner

किंवा मुनींची व्रते धारण करू शकत नाहीत. ७ ते १४ पर्यंतची गुणस्थाने ध्यान-स्वरूपच आहेत. १३ व्या १४ व्या गुणस्थानवर्ती मुनिवरांना केवलज्ञानी, सकल परमात्मा म्हणतात. अरिहंत देवांचे १३ वे गुणस्थान असते. सिद्ध जीवांना निकल परमात्मा म्हणतात. ते **गुणस्थानातीत** असतात. त्यांना गुणस्थान नसते.

प्रश्न – १.गुणस्थान म्हणजे काय? त्याचे किती भेद आहेत? सासादन, **प्रमत्तविरत, सूक्ष्मसांपराय व** क्षीणमोह या गुणस्थानांचे काय स्वरूप आहे? २. एक मनुष्य दररोज अरिहंत भगवंताचे दर्शन घेतो; जिनशास्त्रांचा स्वाध्याय करतो; भगवंताच्या उपदेशावर अचल श्रद्धा ठेवतो; हिंसा असत्यादि पाच पापे करणे वाईट समजतो; परंतु त्या पापांचा त्याग करून व्रते वगैरे धारण करीत नाही; मात्र इतर कुदेवादिकांची भक्ति करीत नाही व कोणत्याही प्रकारचा नवसही करीत नाही; तर त्याचे कोणते गुणस्थान समजावे व याच्या उलट वागणाऱ्याचे कोणते गुणस्थान समजावे? ३. पाचवे गुणस्थान कोणते व त्याचे स्वरूप काय? या गुणस्थानवर्ती जीवास काय म्हणतात? त्यास एखादी प्रतिमा पाळणे आवश्यक असते काय? कोणती प्रतिमा पालन करणारे जीव या गुणस्थानात असतात? ४. पिंछी, कमंडलु व स्वाध्यायाकरिता शास्त्रपुस्तकादि या वस्तूंशिवाय बाकी सर्व वस्त्रआभूषण वगैरे गोष्टींचा त्याग करणारे दिगंबर मुनि कोणत्या गुणस्थानापासून असतात? आणि पोट भरावे, कीर्ती व्हावी. लोकांनी नमन करावे या इच्छेने दिगंबर साधु बनलेले लोक किंवा वाटेल तेव्हा वाटेल ते खाणारे व सभोवती अग्नी पेटवून पाण्यात उभे राहून तप करणारे जटाधारी साधू यांचे कोणते गुणस्थान असते? ५. खऱ्या धर्माचा उपदेश कोणते जीव देऊ शकतात? अरिहंत पदवी केव्हा प्राप्त होते; व त्यांचे गुणस्थान कोणते असते? पुनः संसारात न येण्यास कोणती अवस्था प्राप्त करावी लागते?

वालचंद कॉलेज ऑफ आर्टस् अँड सायन्स सोलापूर
भगवान महावीर स्टडीज सेंटर

Scanned by CamScanner